॥ श्रीकाशीविश्वेश्वरो विजयते ॥

॥ दत्तकमीमांसा ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधर्माधिकारिनन्दपण्डित-
विरचिता

तद्वंश्येन पण्डितढुण्ढिराजपन्तेन मुद्रयित्वा प्रकाशिता
पट्टवर्धनतात्याशास्त्रिणा भारद्वाजदामोदरशास्त्रिणा च महता
परिश्रमेण संशोधिता ।

Benares:
PRINTED AT THE BENARES PRINTING PRESS,
BY CHHANNU LAL.

1874.

॥ दत्तकमीमांसा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अभिनन्द्य जगद्वन्द्यपदद्वन्द्वं विनायकम् । पुत्रीकरणमीमांसां कुरुते नन्दपण्डितः ॥ केन कीदृक् कदा कस्मै कस्मात् कः क्रियते सुतः । विविच्य नोक्तं यत्पूर्वैस्तदशेषमिहोच्यते ।२। तत्राहात्रिः । अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात्प्रयत्नत इति । अपुत्रो ऽजातपुत्रो मृतपुत्रो वा । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य चेति शौनकीयात् । वन्ध्यो मृतप्रजो वापीति पाठान्तरम् । अपुत्रेणेत्यपुत्रताया निमित्तताश्रवणात्पुत्राकरणे प्रत्यवायोपि गम्यते । पुत्रोत्पादनविधेर्नित्यतया तल्लोपस्य प्रत्यवायनिमित्ततात्पर्य्यावसानात् । नापुत्रस्य लोकोस्तीति पुत्रसामान्याभावएवालोकताश्रवणात् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेत्यत्रापि पुत्रसामान्यस्यानृण्यहेतुताश्रवणाच्च । अपुत्रेणैवेत्येवकारेण पुत्रवतो ऽनधिकारो बोधितः । अनेन माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदीत्यापत्यदमपि मानवीयं व्याख्यातम् । व्याख्यातं चापरार्केणापि तथा । आपदि प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वइति । यद्वा आपदि दुर्भिक्षादावापद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेध इति मिताक्षरा ॥ तथा च कात्यायनः । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रकर्त्तव्यमिति शास्त्रविनिश्चय इति । मनुरपि । अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसङ्कीर्त्तनाय च । अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्व्वीत पुत्रिकामिति । यत्तु विश्वामित्रादीनां पुत्रवतामपि देवरातादिपुत्रपरिग्रहलिङ्गदर्शनं तदपुत्रेणैवेत्यादिश्रुतिविरोधात् श्वजाघनीभक्षणादिवन्न श्रुत्यनुमापकमिति ध्येयम् । नच स्मार्त्तश्रुतिः

श्रौतस्य लिङ्गस्य न बाधिकेति वाच्यम्। नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादि-
प्रत्यक्षश्रुत्युपष्टम्भेन तस्या एव बलवत्त्वात्। अथापि स्मार्त्तश्रुतितः श्रौ-
तलिङ्गबलवत्त्व एव श्रीमतामाग्रहातिशयश्चेत् तर्हि पुत्रानुज्ञया पुत्र-
वतोऽप्यस्तु पुत्रान्तरपरिग्रहाधिकारः। यन्नः पिता सञ्जानीते तस्मिं-
स्तिष्ठामहे वयम्। पुरस्तात्सर्व्वं कुर्म्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्महीति श्रौत-
लिङ्गात्। न चेदं ज्येष्ठीकरणे लिङ्गं न पुत्रीकरणइति वाच्यम्। तस्य
तदभावेनैवासिद्धेरित्यलं पल्लवितेन॥ अपुत्रेणेति पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्र-
योरप्युपलक्षणम्। पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते। अथ पु-
त्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति पौत्रादिना विशिष्टलोकप्रति-
पादनेन नापुत्रस्य लोकोस्तीत्याद्यलोकतापरिहारात्। न च पिण्डो-
दकदानार्थं तत्करणमिति वाच्यम्। पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रस्र तद्वा भ्रा-
तृसन्ततिरित्यनेन तयोरेव तदधिकारावगमात्। अपुत्रेणेति पुंस्त्व-
श्रवणात् न स्त्रिया अधिकार इति गम्यते। अत एव वशिष्ठः। न स्त्री
पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति। अनेन विधवाया
भर्त्रनुज्ञानासम्भवादनधिकारो गम्यते। न च सधवाया एव भर्त्रनु-
ज्ञापेक्षापारतन्त्र्यान्न विधवाया इति वाच्यम्। स्त्रीसामान्योपादानेन
पारतन्त्र्यस्याप्रयोजकत्वात्। अभावे ज्ञातयस्तेषामिति ज्ञातिपारत-
न्त्र्यस्य सद्भावाच्च। तर्हि ज्ञात्यनुज्ञयैव तस्याः पुत्रीकरणमस्त्विति
चेन्न। भर्तृपदस्योपलक्षणतापत्तेः। प्रयोजनासिद्धेश्च। प्रयोजनन्तु भ-
र्त्रनुज्ञानस्य स्वीकृतपरिग्रहेणापि भर्तृपुत्रत्वसिद्धिः। अत एव अथा-
ढक्षेत्रजकृत्रिमपुत्रिकापुत्रस्वीदारजासुराद्यूढजदक्षिणाजानां पि-
त्रोश्चेति सत्याषाढसूत्रे स्वीदारजस्य गोत्रद्वयसम्बन्धोऽभिहितो मातु-
रुत्तरम्पितुः प्रथममिति सूत्रेणापि। पितृगोत्रसम्बन्धश्च पितुः पुत्रत्वेन।
पुत्रत्वञ्च पित्रनुज्ञानेनैव न परिग्रहेण तस्य तत्र स्वीकर्तृकत्वात्। ऊ-
ढः, सहोढः, स्वीदारजः, स्वीयाचितः, यज्ञेन दक्षिणात्वेन प्राप्तायां कन्या-
याञ्जातः दक्षिणाजः। अन्ये प्रसिद्धा इति शबरस्वामिनः॥ अत्र च स्त्रि-
या दारताभिधानेन दारी पुरुषो लभ्यते, अन्यथा स्वीपरिगृहीतस्य त-
स्मात्पुत्रत्वेन तद्भर्तृगोत्रसम्बन्धाभावात्तद्भर्तृक्रियायामनधिकारापा-
तात्। तद्विवाहादौ च पित्रभावेन पितृगोत्राद्यनुल्लेखप्रसङ्गाच्च। यद्येवं

तर्हि भर्तुरपि स्त्र्यनुज्ञापेक्षा स्यात्प्रयोजनतौल्यादिति चेन्न। भर्तृप्राधान्यात्तत्परिग्रहेणैव स्त्रिया अपि तस्मिन् पुत्रत्वसिद्धेः। भर्तृपरिगृहीतवस्त्वन्तरस्वत्ववत्। किञ्च व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति समानकर्तृकताबोधकक्त्वाप्रत्ययश्रवणात् होमकर्त्तुरेव प्रतिग्रहसिद्धेः स्त्रीणां होमानधिकारित्वात् प्रतिग्रहानधिकार इति वाचस्पतिः। न च शौनकीये आचार्य्यवरणाम्नानात् तद्द्वारा होमसिद्धिरिति वाच्यम्। होमसिद्धावपि प्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण प्रतिग्रहासिद्धेः। तदाह शौनकः। देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च। अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनीति। न चैवं शूद्राणामनधिकारप्रसङ्गः, शूद्राणां शूद्रजातिष्विति व्यवस्थापकलिङ्गेन तदधिकारकल्पनात्। एतेन शूद्राणां होमप्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण पुत्रपरिग्रहानधिकार इति वदन् वाचस्पतिः परास्तः। विधवानां स्त्रीणान्तु यथा विनियोगमधिकारसमर्थनान्न पुत्रपरिग्रहाधिकार इति सिद्धम्। न चैव सधवानामप्यनधिकारापत्तिः, होममन्त्राद्यनधिकारादिति वाच्यम्। अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति प्रतिप्रसवेन प्रधानाधिकारसिद्धावधिकृताधिकाराद्धोममन्त्रादिप्राप्तौ स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकमिति मन्त्रपर्य्युदाससिद्धेरमन्त्रकप्रतिग्रहसिद्धिः। वस्त्वन्तरप्रतिग्रहवत्। किञ्च न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेत्यौत्सर्गिकनिषेधस्य अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरित्यपवादकः प्रतिप्रसवः तत्र च निमित्तम्भर्त्रनुज्ञानम्। ततश्च विधवाया भर्त्रभावेनानुज्ञानासम्भवान्निर्निमित्तकप्रतिप्रसवाप्रवृत्त्या प्रापकान्तराभावाच्चानधिकार इति सर्व्ववादिसम्प्रतिपन्नमेव। न चैवमलोकतापरिहारो ऽस्या न स्यादिति वाच्यम्। मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्यव्रते स्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिण इति मनुना ब्रह्मचर्य्येणैव तत्परिहाराभिधानादिति सकलमकलङ्कम्। अपुत्रेणेत्येकत्वश्रवणाच्च न द्वाभ्यांत्रिभिर्वा एकः पुत्रः कर्त्तव्य इति गम्यते। नन्वेवं दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणत्वस्मरणं विरुद्ध्येत। तथा च प्रयोगपरिजाते स्मृत्यन्तरम्। द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः। गोत्रद्वयेप्यनुद्वाहः शुङ्गशैनुशिरयोर्यथेति। मैवम्। द्व्यामुष्यायणत्वस्य जनकपरिगृहीतृद्वयाभिप्रायकत्वात्। निषेधस्य परिग्रहीतृद्वयमभिप्रे-

त्येति न विरोधः। प्रतिनिधिश्च क्षेत्रजादिरेकादशविधः। क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति मानवात्। तत्र च येषु दम्पत्योरन्यतरावयवसम्बन्धस्तेषां न्यायादेव प्रतिनिधित्वं, वचनन्तु नियमार्थं येषु पुनरवयवसम्बन्धाभावस्तेषां वाचनिकम्प्रतिनिधित्वं, यथा क्षेत्रजपौत्रिकेयपुत्रिकाकानीनपौनर्भवसहोढजगूढजानां क्वचिन्मातृमात्रसम्बन्धात् क्वचिच्च विकलोभयसम्बन्धाद्विकलावयवत्वेन मुख्यं प्रतिनिधित्वं दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां वाचनिकं प्रतिनिधित्वमिति। प्रतिनिधिशब्दस्योभयत्रापि भूम्ना स्थूणोरूपदधातीतिवत्। यत्तु मेधातिथिना नह्येषाम्प्रतिनिधिता सम्भवति प्रारब्धस्य कर्म्मणोऽङ्गापचारे प्रतिनिधिः। न च पुत्रकर्म्माङ्गमपत्योत्पादनकर्म्मणोऽगुणकर्म्मत्वात् तेन सत्येव क्षेत्रजादीनाम्पुत्रशब्दे प्रतिनिधित्ववचनमौरसप्रशंसार्थम्। उपकारापचयाभिप्रायत्वात्प्रतिनिधिव्यवहारस्य, यथौरसो भूयांसमुपकारं कर्त्तुं शक्नोति न तथेतर इत्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। दत्तकादीनां प्रतिनिधित्वाभावे साध्ये पुत्रोत्पादनकर्म्मणोऽनङ्गत्वस्य हेतोरपक्षधर्म्मत्वात्। तेषां सिद्धत्वेनोत्पादनायोग्यत्वात्। अथ पुत्रोत्पादनविधौ पुत्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गत्वम्। सत्यमनङ्गत्वम्, किन्तूत्पादनविधावेव न तु विध्यन्तरे। एष वा अनृणो यः पुत्रेत्यादिवाक्येषु पुत्रेणानृण्यं भावयेदिति विधिपर्य्यवसानेन पुत्रस्यानेन पुत्रस्यानृण्यकरणतयाङ्गतासिद्धेः। उक्तञ्च साक्षादेव मनुना पुत्रस्य करणत्वं पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिना। यद्येवन्तर्हि पौत्रप्रपौत्रयोरपि आनन्त्यब्रध्नविष्टपप्राप्त्यर्थं पुत्रप्रतिनिधिः स्यात्, आस्तां नाम किन्नः छिन्नम्। न चोभयैकवाक्यतयैकविधित्वसम्भवः। ऋतुगमनपुत्रयोः करणयोः पुत्रानृण्ययोर्भाव्ययोश्चैकविधावनन्वयात्। अन्वये च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः। तस्मादानृण्यभाव्यिकायां भावनायाम्पुत्रस्य करणतया तदपचारे दत्तकादीनाम्प्रतिनिधित्वमविरुद्धं सोमापचारे पूतिकानामिव, एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना। क्रियालोपान्मनीषिण इति क्रिया पिण्डोदकादिक्रिया औरसाभावे प्रतिनिध्यकरणे तल्लोपापत्तेः। तथाऽत्रिणापि। पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति सर्व्वमनवद्यम्। यदपि न स्वामित्वस्य भार्य्यायाः

पुत्त्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्देवतायाः कर्म्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिरिति सत्याषाढवचनेन पुत्त्रप्रतिनिधिनिराकरणं तत्तन्तवे ज्योतिष्मतीन्त्वा माशिषमाशासइत्यादावपुत्त्रस्य पुत्त्रप्रतिनिधिं कृत्वाशीराशंसननिवृत्त्यर्थम्। अत एव श्रुतिः। यस्य पुत्त्रो ऽजातः स्यात्तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयादिति। तथा पितापुत्त्रीये सामनि अमुकस्य पिता यजतइत्यादावपुत्त्रस्य पुत्त्रप्रतिनिधिं कृत्वा तत्प्रवचननिराकरणार्थन्न पुनः सर्व्वथैव पुत्त्रप्रतिनिधिनिराकरणार्थं, पुत्त्रप्रतिनिधिः कर्त्तव्यः, पुत्त्रप्रतिनिधीनाङ्गरित्यादिस्मृतिविरोधात्। अथेदं चिन्त्यते। योयम्प्रतिनिधिर्व्विधीयते स किम्पुत्त्रोत्पादनविधावुत पिण्डोदकादिविधाविति उभयथा श्रवणात्। यथा। अपुत्त्रेणैव कर्त्तव्य इत्यनेन पुत्त्रोत्पादनविधौ पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यनेन च पिण्डोदकादिविधाविति। तत्र नाद्यः। पुत्त्रोत्पादनविधौ पुत्त्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्ययोग्यत्वात्। न द्वितीयः। विरोधात्। अपुत्त्रम्प्रति पुत्त्रप्रतिनिधिः श्रूयते न तत्कृता पिण्डोदकक्रिया पुत्त्रकर्त्तृका च पिण्डोदकादिक्रिया न तम्प्रति प्रतिनिधिविधिरिति। किञ्च। पिण्डोदकादिविधिः पुत्त्रकर्त्तृको न च कर्त्तुः प्रतिनिधिः। अत्रापि क्रियाकर्त्तृत्वांशे प्रतिनिधिर्न्न फलभोगांशे यथा सत्त्रे सप्तदशानामन्यतमस्य मृतस्य क्रियाकर्त्तृत्वांशे प्रतिनिधिस्तथात्रापीति वाच्यम्। तदपि न वैषम्यात्। सत्त्रे ह्यारब्धक्रियस्य प्रतिनिधिः प्रकृते त्वत्यन्ता ऽसतः क्रियारम्भस्यैवासम्भवात्कथम्प्रतिनिधिसम्भवः। न च प्रतिनिधिना क्रियारम्भोन्यायविलम्बनतः। अथाऽपुत्त्रस्य जीवच्छ्राद्धे स्वकर्त्तृक एव पिण्डादिविधिरिति तत्रैव प्रतिनिधिरिति वाच्यम्। तदपि न। पुत्त्रप्रतिनिधिसम्भवे जीवच्छ्राद्धविधेरेवाप्रवृत्तेः। किञ्च। जीवच्छ्राद्धस्य स्वकर्तृकत्वेन स्वस्यैव प्रतिनिधिः स्यान्न पुत्त्रस्य, पुत्त्रकर्तृत्वाभावात्। तस्मान्नोक्तविधिद्वयेपि पुत्त्रप्रतिनिधिसम्भवः। किञ्च पिण्डोदकक्रियाहेतोरिति हेतुवचनमप्ययुक्तमेव। अपक्षधर्मत्वात्। नह्यपुत्त्रस्य पिण्डोदकक्रियाप्राप्तिरस्तीत्युक्तमेवेति। अत्रोच्यते। नापुत्त्रस्य लोकोस्तीत्याद्यर्थवादानुगृहीते पुत्त्रेण लोकान् जयतीत्यादिविधौ पुत्त्रापचारे क्षेत्रजाद्येकादशविधः प्रतिनिधिर्विधीयते। तत्र च लोकपुत्त्रयोः साध्यसाधनभावनिर्व्वाह-

कावान्तरव्यापारभूतक्रियापेक्षायां पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्युच्यते स-
देति बन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्येत्यादिवदत्रावधिप्रतीत्त्याभावम्बोधयति। पि-
ण्डः श्राद्धम्, उदकमञ्जलिदानादि, क्रिया, और्द्ध्वदेहिकन्दाहादि,
अत एव हेतुः पुत्त्रीकरणे निमित्तं, हेतुरित्येकत्वनिर्द्देशान्मिलिताना-
मेषां निमित्तत्वं न प्रत्येकमिति गमयति, तेन चैकैकार्थन्न पृथक् २
पुत्त्रीकरणम्। किन्तु सर्व्वार्थमेकमेव पुत्त्रीकरणमित्यर्थः। पुत्त्राभावे
पिण्डादिलोपप्रसङ्गात्। अत एव मनुः। पुत्त्रप्रतिनिधीनाङ्कः क्रिया-
लोपान्मनोषिण इति क्रियालोपादिति व्यतिरेके हेतुः। पुत्त्रप्रतिनि-
ध्यभावेक्रियालोपादित्यर्थः। यद्वा अलोपादिति पदच्छेदः। अलोपा-
दिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, अलोपार्थमित्यर्थः। यद्यपि पुत्त्राभावे तु प-
त्नी स्यादित्यादिना पुत्त्राभावे पत्न्यादीनामपि क्रियाधिकारः श्रूयते।
तथापि नापुत्त्रस्य लोकोऽस्तीत्यादिश्रवणात् पुत्त्रकृतक्रियाजन्या लो-
काः न स्त्र्यादिकृतक्रियया जन्यन्तइत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा पुत्त्र-
पत्न्यादीनां तुल्यफलकक्रियाधिकारे तुल्यतया विकल्पापत्त्या अभा-
वविधानानुपपत्तेः। तस्मात्पुत्त्रकृतक्रियाजन्यलोकविशेषसिद्धौ पुत्त्र-
प्रतिनिधिरावश्यक इति। उक्तञ्च मेधातिथिना। तत्र च यदौरसस्य
प्रथमकल्पिकत्ववचनं तन्न व्यवहारोपयोगि किन्तूपकारातिशयाय।
यथौरसो भूयांसं शक्नोत्युपकारङ्कर्त्तुं न तथेतर इति। उपकारापच-
याभिप्रायश्च प्रतिनिधिव्यवहार इति। यत्तु तेनैव क्रियालोपादित्यत्र
क्रियतइति क्रिया अपत्यमुत्पादयितव्यमिति विधिस्तस्य लोपो मा
भूदिति नित्यो ह्ययंविधिः स यथा कथञ्चिन्निर्वर्त्तनेन सम्पाद्यस्तत्र मुख्यः
कल्प औरसस्तदसम्पत्तावेते कल्पा आश्रयितव्या इति व्याख्यातम्।
तच्चिन्त्यम्। किम्पुत्त्रोत्पादनविधेर्द्दत्तकादिविधिः प्रतिनिधिरित्युच्यते
आहोस्विदौरसस्य दत्तकादिरिति। नाद्यः। न देवताग्निशब्दक्रिय-
मित्यस्मिन्नधिकरणे। क्रियायाः प्रतिनिधिनिराकरणात्। न द्वितीयः।
नह्येषाम्प्रतिनिधिता सम्भवतीत्यादिपूर्व्वग्रन्थविरोधात्। तत्र पुत्त्रो-
त्पादनविधौ पुत्त्रस्य भाव्यत्वेनानङ्गतया प्रतिनिध्यसम्भवाभिधानात्
तस्मान्न क्रियाशब्देन पुत्त्रोत्पादनविधिः, किन्तु पिण्डोदकक्रियैव वा-
च्या, पिण्डोदकक्रियाहेतोरित्यत्रिवाक्यैकवाक्यत्वादित्यलम्। प्रयत्नत

इति पञ्चम्यास्तसिल् यस्मात्तस्मादिति सामानाधिकरण्यात्। ततश्च येन केनापि प्रयत्नेन पुत्त्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्यर्थः। तत्र च प्रयत्नसामान्यश्रुतावप्येकादशपुत्त्रश्रवणादेकादशैव प्रयत्ना अभ्यनुज्ञायन्ते। तत्रापि कलौ। अनेकधाः कृताः पुत्त्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः। न शक्यास्ते ऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनतया नरैरिति बृहस्पतिस्मरणात् दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्त्रत्वेन परिग्रह इति च शौनकेन पुत्त्रान्तरनिषेधाद्दत्तौरसावेवाभ्यनुज्ञायेते। दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणम्। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमकः सुत इति कलिधर्म्मप्रस्तावे पराशरस्मरणात्। नचैवं क्षेत्रजोपि पुत्त्रः कलौ स्यादिति वाच्यम्। तत्र नियोगनिषेधेनैव तन्निषेधात्। अस्तु तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प इति चेन्न दोषाष्टकापत्तेः। कथन्तर्ह्यत्र क्षेत्रजग्रहणमिति चेत्। औरसविशेषणत्वेनेति ब्रूमः। तथा च मनुः। स्वक्षेत्रे संस्कृतायान्तु स्वयमुत्पादितश्च यः। तमौरसंविजानीयात्पुत्त्रं प्रथमकल्पितमिति। तयोर्म्मध्ये दत्तकविधिरभिधीयते। स च कः कीदृशः कथञ्च ग्राह्य इति त्रितयन्निरूपणीयम्। तत्र क इत्यत्राह शौनकः। ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्त्रसंग्रहः। तदभावे ऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेदिति। सपिण्डेषु सप्तमपुरुषावधिकेषु सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् तच्च समानासमानगोत्रेष्विति गम्यते तत्र समानगोत्रतायाम्। स्वगोत्रेषु कृता येस्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमीयवचनं प्रमाणम्। गोत्रता सन्ततित्वम्। दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्त्रतां सम्यगन्यवीजसमुद्भवा इति कालिकापुराणात्। सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयाविति त्रिकाण्डीयस्मरणाच्च। न तु गोत्रतापदेन गोत्रसम्बन्धो विधीयते स्वगोत्रेष्वेव पुत्त्रीकरणेन तस्य साहजिकतया विधानायोगात्। न सापिण्ड्यं विधीयत इत्यसपिण्डस्य पुत्त्रीकरणे सापिण्ड्यञ्च प्रतिग्रहीतुः पाञ्चपौरुषं साप्तपौरुषञ्च निषिध्यते। असमानगोत्रस्य पुत्त्रीकरणे गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुत इति मानवम्॥ दत्तक्रीतादिपुत्त्राणाम्बीजवप्तुः सपिण्डता। पञ्चमी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य चेति बृहन्मानवं वचः प्रमाणम्॥ सोऽयं मुख्यः कल्पस्त-

दसम्भवे ऽनुकल्पमाह। तदभावे ऽसपिण्डेष्विति। तषां सपिण्डाना-
मभावेऽसपिण्डोपि पुत्त्रीकार्य्यः। असपिण्डाः सप्तमपुरुषवहिर्भूताः।
असम्बन्धिनश्च। तेपि द्विविधाः। समानगोत्त्रा असमानगोत्त्राश्चेति।
तत्त्रापि पूर्व्वोदाहृतमेव वचनम्प्रमाणम्। तदयन्निर्गलितोऽर्थः। स-
मानगोत्त्रः सपिण्डो मुख्यस्तदभावेऽसमानगोत्त्रः सपिण्डः। यद्यप्य-
समानगोत्त्रः सपिण्डः समानगोत्त्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ
एकैकविशेषणराहित्यादुभयोस्तथापि गोत्त्रप्रवर्त्तकपुरुषाऽसापिण्ड्य-
प्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन चासमानगोत्त्रोपि स-
पिण्ड एव ग्राह्यः। मातामहकुलीनः सर्व्वथा सपिण्डाभावे ऽसपिण्ड-
स्तत्त्रापि सोदकः आचतुर्दशात्। समानगोत्त्रः प्रत्यासन्नस्तस्याभावे
असमानोदकः सगोत्त्रः एकविंशात्। तस्याप्यभावे असमानगोत्त्रो ऽस-
पिण्डश्चेति। तदाह शाकलः॥ सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्त्रजमथापि
वा। अपुत्त्रको द्विजो यस्मात्पुत्त्रत्वे परिकल्पयेत्। समानगोत्त्रजाभावे
पालयेदन्यगोत्त्रजमिति। सगोत्त्र इत्यनेन सोदकसगोत्त्रौ गृह्येते। अत्त्र
च पूर्व्वपूर्व्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्द्देश इति। तदेवाह वशिष्ठोपि।
अदूरबान्धवम्बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति। अस्यार्थः अदूर-
श्चासौ बान्धवश्चेत्यदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः। सान्निध्यञ्च
द्विधा सगोत्त्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति तत्त्र सगोत्त्रः स्वल्पपुरु-
षान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोपि सगोत्त्रः सपिण्डः
तदभावे असमानगोत्त्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः।
स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्य्यवस्यति। तत्त्रापि सन्निकर्षो द्वि-
विधः सगोत्त्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च स्वस्यासपिण्डोपि स्वसमानगोत्त्रः
स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्त-
रोऽपि सगोत्त्रः सपिण्डसपिण्डः सोदक इतियावत्। सपिण्डसोदकास-
म्भवे समानगोत्त्र एकविंशाद्ग्राह्यः। तदभावे ऽसमानगोत्त्रो ऽसपिण्डो
ऽपिग्राह्यः। तदभावे ऽसपिण्डोपीति शौनकीयात्। सन्देहे चोत्पन्ने
दूरे बान्धवं शूद्रमिव स्थापयेदिति वशिष्ठलिङ्गाच्च। दूरे बान्धवा य-
स्या ऽसौ दूरबान्धवः। गोत्त्रसापिण्ड्याभ्यामसन्निहितमित्यर्थः। सन्दे-
हो ऽत्त्र कुलशीलादिविषयः। स चासपिण्डे ऽसगोत्त्रे च भवतीति सो-

प्यऽनुज्ञायते। अन्यत्र तु न कारयेदिति। यद्यपि सपिण्डासपिण्डेभ्योऽन्यो न सम्भवति तथापि सर्व्वेषामपि वर्णानां जातिष्वेव न चान्यत इति वाक्यशेषेण सपिण्डासपिण्डानां सजातीयत्वेन विशेषणादसमानजातीयाः सपिण्डाश्चासपिण्डाश्च व्यावर्त्त्यन्ते अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवतीति न्यायेनानुकल्पतया तत्प्राप्तिसम्भवात्। अत एव वृद्धगौतमः। यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो वा सुतः क्वचित्। अंशभाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तदित्यसमानजातीयस्यांशभाक्त्वं निषेधति तस्मादसमानजातीयो न पुत्त्रीकार्य्य इति सिद्धम्। अत एव मनुः। सदृशम्प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुत इति। सदृशं सजातीयम्। सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधि रिति योगीश्वरस्मरणात्। यत्तु मनुनैव। क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्। स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वेत्युक्तम्, तत्र गुणैरसदृशो वेति व्याख्येयं न जात्येति। यत्तु सदृशं न जातितः किन्तर्हि कुलानुरूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्त्रो युज्यतइति मेधातिथिना व्याख्यातम्। यच्च शूद्रोऽपि किल पुत्त्रो भवतीत्यभिप्राय इति कल्पतरुव्याख्यानम्। तदुभयमपि सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरित्युदाहृतयोगीश्वरवचनविरोधात् जातिष्वेव न चान्यत इति शौनकवचनविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। यत्तु मनुना स्वयन्दत्तस्य शौद्रस्य षडदायादबान्धवा इत्यत्र शौद्रस्य पुत्त्रप्रतिनिधित्वेन परिगणनं कृतं तच्छूद्रेण दास्यामुत्पादितस्य अनूढोत्पन्नस्य मुख्यपुत्त्रत्वाभावात्पुत्त्रप्रतिनिधित्वमभिप्रेत्येति व्याख्येयम्। जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्। अभ्रातृको हरेत्सर्व्वं दुहितॄणां सुतादृते इति योगिस्मरणात्। तस्मात्सदृशन्दद्यातुः प्रतिग्रहीतुश्च सवर्णमित्यपरार्क्कव्याख्यैवात्र साधीयसी। याज्ञवल्क्योऽपि। सजातीयेष्वयम्प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु च भ्रातृपुत्त्र एव पुत्त्रीकार्य्यइति। अभ्युपगतञ्च तद्विज्ञानेश्वराचार्य्यैरपि। भ्रातृपुत्त्र एव पुत्त्रीकार्य्य इति। अत्र सोदरभ्रातृपुत्त्र एव पुत्त्रीकार्य्य इति। भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्त्रवान् भवेत्। सर्व्वे ते तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणो मनुरब्रवीदिति। अत्र भ्रातॄणाम्प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनाद्भ्रातृत्वाभावो-

ऽवगम्यते। एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जाताना-
मेव ग्रहीतृत्वं न भिन्नोदराणाम्भिन्नपितृकाणां वेति गम्यते। भ्रातॄणा-
मिति पुंस्त्वनिर्द्देशाद्भ्रातृपदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणाम्भ्रातृभगिनी-
नामपि परस्परं पुत्त्रग्रहीतृत्वाभावोऽवगम्यते। तदाह वृद्धगौतमः।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति भागिनेयपदं भ्रातृ-
पुत्त्रस्याप्युपलक्षणम्। तेन भगिन्या भ्रातृपुत्त्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सि-
द्ध्यति। भ्रातॄणामेव ग्रहीतृत्वप्रतिपादनात्। यद्यपि भ्रातृपुत्रौ स्वसृ-
दुहितृभ्यामित्यनेनैकशेषोऽवगम्यते। ततश्च भ्रातृभगिनीपुत्त्रयोः भ्रा-
तृभगिनीभ्यां परस्परं पुत्त्रीकरणमवगम्यते। तथाप्येकजातानामिति
भ्रातृविशेषणेन, एकं जातंजातिर्येषां ते एकजाताः जातिर्ज्जातन्तु सा-
मान्यमितिकोशात् तेषां समानजातीयत्वप्रतिपादनात्। भ्रातॄणां पुंसां
भ्रातृपुत्त्रस्य भगिनीनाञ्च स्त्रीणाम्भगिनीपुत्त्रस्य पुत्त्रीकरणं सिद्ध्यति
न भ्रातृपुत्त्रस्य भगिन्या भगिनीपुत्त्रस्य भ्रात्रा वा पुत्त्रीकरणं सम्भवति
स्त्रीपुंस्त्वजातिभेदात्। ननु सकृदुच्चरितस्य एकजातानामित्येकस्य प-
दस्य सोदरत्वं समानजातीयत्वञ्चेत्यर्थद्वयं न सम्भवति। सकृदुच्चरितः
शब्दः सकृदेवार्थं गमयतीति न्यायविरोधादिति चेन्न। असंसृष्ट्यपि चा-
दद्यात्संसृष्टो नान्यमातृज इत्यत्र संसृष्टपदस्य सोदरपरत्वेन संसृष्टि-
परत्वेन च विज्ञानेश्वराचार्य्यैर्व्याख्यातत्वादिहापि तथैवेति न दोष इ-
त्यलम्। बहुवचनमेकद्वित्वयोरप्युपलक्षणम् बहुषु द्वयोः सम्भवात्।
यदि हि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेदिति द्विपि-
तृकत्वसम्भवाच्च। एक एकोपि चेदित्यनेन द्वयोर्बहूनां वा पुत्त्रवत्त्वे सु-
तरां सुकरं पुत्त्रग्रहणमन्येषामपुत्त्राणाङ्गमयति। नैकोयैकपुत्त्रग्रहणं
व्यावर्त्तयति एकपदोपादानसामर्थ्यात्तेनेत्येकत्वनिर्द्देशाच्च। पुत्त्रः पुत्त्रौ
पुत्त्रा वा विद्यन्ते यस्येति मतुप्। तेन चैकस्यापि पुत्त्रस्य दानाभ्यनु-
ज्ञाने। न त्वेवैकम्पुत्त्रन्दद्यादिति निषेधस्यात्रानवकाशः। स हि सन्ता-
नाय पूर्व्वेषामिति हेतुवचनप्रतिपादितपित्रादिपूर्व्वसन्तानस्य भ्रातृद्व-
यसाधारणेनापि पुत्त्रेण निर्व्वाहादुक्तनिषेधस्य भ्रात्रतिरिक्तविषयता-
सिद्धेः। किञ्च दानस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व्वकपरस्वत्वापादनरूपत्वात्।
तस्य चानेन निषेधात्। प्रकृते चैकस्योभयसाधारणीकरणेन स्वत्वनिवृ-

स्याभावात् कन्यादानइव दानपदार्थस्य गौणत्वात्। पुत्त्रपदस्यौरसे मुख्यत्वादौरसत्वमेव पुत्त्राणां सिद्ध्यति। तेन च भ्रातृकृतपुत्त्रप्रतिनिधीनामपरिग्रहणाभावोऽवगम्यते। भवेदित्यनेन पुत्त्रवत्तायाः सत्ताप्रतिपादनाद्गतपुत्त्रत्वं भविष्यत्पुत्त्रत्वञ्च व्यावर्त्तयति। तेन चातीतेन भ्रातृपुत्त्रेणान्यस्य भ्रातुर्न्न पिता पुत्त्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखमित्यादि फलसम्बन्धः। न चानागतपुत्त्रप्रतीक्षायाम्पुत्त्रान्तरापरिग्रह इति। तच्छब्देनापुत्त्राणामेव भ्रातृणाम्परामर्शाज्जनकस्य स्वपुत्त्रसम्बन्धाभावव्यावर्त्तनाय सर्व्व इति। तद्दत्यत्र स च तौ च ते च इत्येकशेषादेकस्य द्वयोर्ब्बहूनां वा पुत्त्रेच्छया तत्पुत्त्रीकरणं भवति, तेनेति येन जनकस्य पुत्त्रवत्त्वं तेनैव सर्व्वेषामपीति। पुत्त्रेणेत्येकत्वनिर्द्देशादेकस्याप्यनेकपुत्त्रत्वाभिधानेन न त्वेवैकम्पुत्त्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेत्येतन्निषेधस्यात्रानवकाश इत्युक्तमेव। तथाच कालिकापुराणे। वेतालभैरवयोः शङ्करात्मजयोरेकेन पुत्त्रेणोभयोः पुत्त्रवत्वं लिङ्गं दृश्यते। ऋषय ऊचुः। अपुत्त्रस्य गतिर्न्नास्ति श्रूयते लोकवेदयोः। वेतालभैरवौ यातौ पुरा वै तपसे गिरिम्। पूर्व्वं त्वकृतदारौ तौ तयोः पुत्त्रा न च श्रुताः। तेषान्तु सम्यगिच्छामः श्रोतुं संस्थानमुत्तमम्॥ मार्कण्डेय उवाच। अपुत्त्रस्य गतिर्न्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमाः। स्वपुत्त्रैर्भ्रातृपुत्त्रैश्च पुत्त्रवन्तो हि स्वर्गताः॥ सम्यक् सिद्धिमवाप्येह यदा वेतालभैरवौ। हरस्य मन्दिरं यातौ कैलासम्प्रति हर्षितौ॥ तदा हरस्य वचनान्नन्दी तौ रहसि द्विजाः। प्राहेदं वचनं तथ्यं सान्त्वयन्निव बोधकृत्॥ नन्द्युवाच। अपुत्त्रौ पुत्त्रजनने भवन्तौ शङ्करात्मजौ। यतेतां जातपुत्त्रस्य सर्व्वत्र सुलभा गतिः॥ मार्कण्डेय उवाच। तस्येदं वचनं श्रुत्वा नन्दिनः प्रीतमानसौ। एकमेव करिष्यावो नन्दिनन्त्वित्यभाषताम्। ततः कदा चिदुर्व्वश्यां भैरवो मैथुनङ्गतः। तस्यां स जनयामास सुवेशन्नाम पुत्त्रकम्। तमेव चक्रे तनयं वेतालोपि स्वकं सुतम्। ततस्तौ तेन पुत्त्रेण स्वर्ग्याङ्गतिमवापतुरिति॥ नन्विदमेकस्यानेकपुत्त्रत्वं किं युगपदुत्पत्स्यतेऽथवा क्रमेण। नाद्यः। युगपत्प्रतिगृह्णीयरिति विध्यभावात्। नापरः। पूर्व्वसंस्कारावरुद्धे तत्सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तेरिति चेन्न। सप्तदशावरास्त्वेकविंशतिपरमाः स-

त्रमासीरन्नितिवत्तत्सर्व्वशब्दयोर्द्वन्द्वैकशेषेण प्रतिग्रहीतृभ्रातृसाहित्य-
स्यात्र विवक्षितत्वात् । तेन दानमपि सहितेभ्य एव सिध्यति, यथा तु-
लापुरुषे सहितानामेव ऋत्विजां सम्प्रदानत्वम्प्रतिग्रहीतृत्वञ्चेति । त-
दाहुः । इत्यावाह्य सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणमित्यत्र ऋत्विग्भ्य
इति बहुवचनान्मिलितानामेव सम्प्रदानत्वम्, तेन च सर्व्वेषामुपरि गु-
रुहस्तं कृत्वा तदधः क्रमेण ऋग्वेद्यादीनामृत्विजां हस्तानाधाय भूष-
णानि देयानीति वाचस्पतिमिश्राः । न च युगपदनेकपुत्रत्वानुपपत्तिर-
पि । युगपत्प्रतिग्रहेण द्रौपदीभार्य्यात्ववदस्य विलक्षणस्यैवानेकपुत्र-
त्वस्य प्रसिद्धद्व्यामुष्यायणत्ववत्स्वीकारात् । पुत्रिण इत्यत्र पुत्र एषाम-
स्तीति भवनार्थकेनास्तिना पुत्रभवनप्रतिपादनाद्भावितस्य च भव-
नायोगात् प्रतिग्रहीतृव्यापार आक्षिप्यते । तथाचात्रिः । अपुत्रेणैव
कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति । वशिष्ठोऽपि । पुत्रम्प्रतिग्रहीष्यन् ब-
न्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबा-
न्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति । शौनकोऽपि । दातुः सम-
क्षङ्गत्वा तु पुत्रं देहीति याचयेत् । याचयेदिति प्रयोजके णिच् । तेन
याचनार्थवृतब्राह्मणद्वारा याचयेदिति । एतेनाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य
पितृव्यपुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
तस्य कुर्व्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति बृहत्पराशरस्मरणात् इति-
चोद्यं निरस्तम् । प्रतिगृहीतृव्यापारं विना तत्पुत्रत्वानुपपत्तेः । न च
गूढोत्पन्नदत्तात्मनोः कर्त्तृव्यापाराभावः । गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु
सुतः स्मृतः । दत्तात्मा तु स्वयन्दत्त इति कर्त्तृव्यापाराश्रवणादिति
वाच्यम् । तत्रापि फलस्य क्रियासामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या त-
त्कल्पनात । तस्माद्भ्रातृणामेकजातानामित्यपुत्रस्य पितृव्यस्येति व-
चनं न यथाश्रुतमवार्थवत् । त्रयोदशपुत्रापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । पु-
त्रान् द्वादशधानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः ष-
डदायादबान्धवा इति द्वादशसङ्ख्याविरोधात् । नन्वस्त्येव सङ्ख्याविरोधः ।
औरसः पुत्रिकाबीजक्षेत्रजौ पुत्रिकासुतः । पौनर्भवश्च कानीनः स-
होढो गूढसम्भवः । दत्तः क्रीतः स्वयन्दत्तः कृत्रिमश्चापविद्धकः । यत्र
क चोत्पादितश्च स्वपुत्रा दश पञ्च चेति स्मृत्यन्तरस्मरणात् । पुत्रास्त्व-

योदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्व्वशः। सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्त्रि-
का तथेति बृहस्पतिस्मरणात्॥ क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथो-
दितान्। पुत्त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति स्मरणात्।
औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ। दशापरेतु क्रमशो गो-
त्ररिक्थांशभागिन इति मनुस्मरणाच्चेति चेत्सत्यम्। केषाञ्चित् क्व चि-
दन्तर्भावात् क्वचिद्बहिर्भावाच्च तत्तत्सङ्ख्योपपत्तेर्न द्वादशसङ्ख्याविरो-
ध इति स्थितम्॥ किञ्चापुत्त्रदायाधिकारे पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ
भ्रातरस्तथा। तत्सुता इति पञ्चमस्थानस्थितिविरोधश्च॥ अयमभिस-
न्धिः। भ्रातृव्यस्याकृतस्यापि पुत्त्रत्वेऽपुत्त्रत्वाभावदपुत्त्रधनाधिकारे
पञ्चमस्थाने भ्रातृव्यपरिगणनं विरुद्धमेवं पुत्त्रः पौत्त्रः प्रपौत्त्रश्च तद्वद्वा
भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्व्वापि क्रियार्हा नृप जायत इत्यादि-
पिण्डाधिकारे ज्ञेयम्। नन्विदमप्रयोजकं, यत्पिण्डरिक्थाभावादपु-
त्त्रत्वमिति। अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्न सहोढजाः। पौनर्भवश्च नै-
वैते पिण्डरिक्थांशभागिन इति विष्णुना कानीनादीनां पुत्त्रत्वेऽपि
पिण्डरिक्थाभावदर्शनात्। तथा पिण्डरिक्थाभावे ऽप्यकृतस्यैव भ्रा-
तृव्यस्यास्तु पुत्त्रत्वं का क्षतिरिति चेन्नैवम् पिण्डदोषहरश्चैषामि-
त्यनेन पिण्डरिक्थभागित्वं हि पुत्त्रत्वस्य प्रयोजनमुक्तम्। तदभावे
क्लीबादेरिव पुत्त्रत्वस्वरूपसत्तामात्रस्याप्रयोजकत्वात्। अपुत्त्रेणैव कर्त्त-
व्यः पुत्त्रप्रतिनिधिः सदेति विधिप्रत्ययश्रवणेनाकृतस्य पुत्त्रत्वायोगाच्च।
न च भ्रातृव्येतरविषयोयं विधिरिति वाच्यम्। सङ्कोचे प्रमाणाभावात्प्र-
त्युत एकमेव करिष्याव इत्युपक्रम्य तमेव चक्रे तनयं वेतालोपि स्वकं
सुतमिति वैतालीयभैरवपुत्त्रपुत्त्रीकरणलिङ्गविरोधाच्च॥किञ्च यत्र
दशानां सोदराणां मध्ये पञ्च प्रत्येकन्दश पुत्त्राः पञ्च चात्यन्तमपुत्त्रा-
स्तत्र पञ्चानामपुत्त्राणाम्प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्त्रत्वापत्तिः पञ्चाशताञ्च पु-
त्त्राणाम्प्रत्येकन्दशपितृकतापत्तिरित्याद्यनेकोपप्लवः। न चेष्टापत्तिः। पु-
त्त्रप्रतिनिधिः कार्य्य इत्युपादेयगतैकत्वविवक्षणात्। एकश्चेत्पुत्त्रवा-
न्भवेत् सर्व्वे ते तेन पुत्त्रेणेत्यत्र पुत्त्रपुत्त्रवतोरुभयोरपि प्रत्येकं श्रुतै-
कत्वविरोधाच्च॥ न च स्वपुत्त्रैर्भ्रातृपुत्त्रैश्च पुत्त्रवन्तो हि स्वर्गता इत्यत्र
भ्रातृपुत्त्राणां बहुत्वश्रवणादित्यलम्बहुना। बहवोपि भ्रातृपुत्त्रा अ-

कृता एवैकस्य पुत्त्रा भवेयुरिति वाच्यम्। तस्य लौकिकसिद्धबहुत्वानुवादकार्थवादगतत्वेनाविवक्षितत्वात्, अस्मत्पक्षे तु एकेनैव प्रकृत विधिसिद्धावनेकोपादानस्य वैयर्थ्यादशास्त्रीयत्वाच्च॥ तस्मात्सन्निहितसगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्त्र एव पुत्त्रीकार्य्य इति स्थितम्। ततश्च कृतत्वेन प्रथमं धनपिण्डभागित्वमकृतत्वेन च स्वस्वस्थान इति। विष्णुवचनन्तु पूर्व्वपूर्व्वपरिगणितपुत्त्रसद्भावविषयमिति न क्वापि विरोधः। नन्वेवं सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्त्रिणी भवेत्। सर्व्वास्तास्तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिण्यो मनुरब्रवीदित्यत्राप्यकृतस्य पुत्त्रत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, आचारविरोधात्। पितृपत्न्यः सर्व्वा मातर इति पितृपत्नीत्वमात्रनिमित्तकमातृत्वव्यपदेशविरोधाच्चेति चेत्। मैवम्। सपत्नीपुत्त्रस्य साक्षाद्भर्त्त्रवयवारब्धतया ऽकृतस्यापि पुत्त्रत्वसम्भवात्। वचनन्तु नियमार्थमित्युक्तमेव। भ्रातृव्ये तु दम्पत्योरन्यतरस्याप्यवयवसम्बन्धाभावान्नाकृतस्य पुत्त्रत्वमिति॥ यत्तु बृहस्पतिना यद्येकजाता बहवो भ्रातरस्तु सहोदराः। एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्त्रिणः स्मृताः॥ बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः। एका चेत्पुत्त्रिणी तासां सर्व्वासां पिण्डदस्तु स इति भ्रातृव्यधर्म्मातिदेशः सापत्नेऽभिहितः, सोपि प्रतिनिधित्वाभिप्रायेण न पुत्त्रीकरणाभिप्रायेण, भर्त्त्रवयवारब्धत्वेन पुत्त्रत्वस्य सिद्धत्वात्। विकलावयवारब्धत्वेन प्रतिनिधित्वेपि सिद्धे वचनन्नियमार्थमित्युक्तमेव। तदेतत् स्पष्टीकृतन्देवस्वामिना उभयत्रापि नान्यः प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यनेन ग्रन्थेन। विवृतञ्चैतच्चन्द्रिकायाम्। उभयत्रापि यद्येकजाता इत्येवं वचनद्वयेपि भ्रातृसुते सपत्नीसुते च पुत्त्रप्रतिनिधितया कथञ्चित्सम्भवत्यन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इति। विज्ञानेश्वरोपि मानवं वचो व्याचष्टे। भ्रातृपुत्त्रस्य पुत्त्रीकरणसम्भवे ऽन्येषां पुत्त्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुत्त्रत्वप्रतिपादनाय तत्सुतो गोत्रजो बन्धुरित्यनेन विरोधादिति॥ भ्रातृव्याभावेऽन्योप्युक्तरीत्या प्रत्यासन्नः॥ तथाच शौनकः॥ क्षत्त्रियाणां स्वजातौ वै गुरुगोत्रसमेऽपि वा। वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु॥ सर्व्वेषाञ्चैव वर्णानाञ्जातिष्वेव च नान्यतः। दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति॥ स्वजातौ, क्षत्त्रियजातौ, जातिसा-

मान्योपादानेऽपि प्रत्यासक्तिः पूर्व्ववदत्रापि नियामिका अदूरबान्धवमित्यादिवसिष्ठस्मरणात्। सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसमेपि वा क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावाद्गुरुनिर्द्देशः। अत एव व्यवधानात्सपिण्डाभावे सगोत्रविधानं तत्रापि स्वजातावित्येव सर्व्वेषाञ्चैव वर्णानां वेष्वजाति च नान्यत इति वाक्यशेषात्॥ तेन च भिन्नजातीयसपिण्डसगोत्रव्यावृत्तिः। वैश्यजातेषु, वैश्यजातिष्वित्यर्थः। जातिर्ज्जातन्तु सामान्य मिति त्रिकाण्डीयस्मरणात्। अत्रापि सामान्योपादानेऽपि प्रत्यासक्तिः पूर्व्ववन्नियामिका। गरुगोत्रसमेपि वेत्यत्रापि प्रवर्त्तते। पौरोहित्याद्राजन्यवय्यामिति स्मरणात्॥ स्वगोत्रे संस्कृता ये स्युरित्यस्य त्रैवर्णिकसाधारण्याच्च। सपिण्डाभावे गुरुगोत्रसम इत्यत्रापि तुल्यप्रत्यासत्तेर्न्नियामकत्वात्। शूद्रजातिष्विति। अत्रापि प्रत्यासक्तिः पूर्व्ववदेव। गुरुगोत्राश्रवणाच्च गुरुगोत्रसमेपि वेत्यस्यात्राप्रवृत्तिः। तेन शूद्रजातिमात्र इति सिद्ध्यति॥ तदाह ब्रह्मपुराणम्॥ शूद्राणान्दासवृत्तीनां परपिण्डोपजीविनाम्। परायत्तशरीराणां न क्वचित्पुत्त्र इत्यपि। तस्माद्दासस्य दास्याञ्च जायते दास एव हीति। त्रैवर्णिकानुलोमजानाञ्चोत्कृष्टत्वात्प्रतिलोमजानाञ्चापकृष्टत्वान्न क्वचित्पुत्त्रः कर्त्तुं शक्यते इति शूद्र एव पुत्त्रः कार्य्यो दासदास्युत्पन्नत्वादिति। ननु क्षत्रियादिवाक्यत्रयं नारम्भणीयं न्यायसाम्येन पूर्व्ववाक्यादेव तदर्थ सिद्धेः। आरम्भे वापि सर्व्वेषाञ्चैव वर्णानामित्यनेन पौनरुक्त्याच्चेति चेत्। नैवम्। क्षत्रियादिपदैः क्षत्रियादिसमानधर्म्मकमूर्द्धावसिक्तादीनामपि प्राप्त्यर्थत्वात्। ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति क्षत्रियेण वैश्यायां वैश्य एव वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव भवतीति शङ्खस्मरणात्॥ स्वजाताविति क्षत्रियादिसमानधर्म्मत्वेपि मूर्द्धावसिक्तादीनां क्षत्रियादिपुत्त्रत्वाभावबोधनायेति॥ तिस्रो वर्णानुपूर्व्व्येणेत्यानुपूर्व्व्यलिङ्गात्। न च सर्व्वेषामित्यनेन पौनरुक्त्यं, तस्य वर्णानामनुलोमानां च स्वजातिनियमानुवादेन प्रतिलोमानां तदभावबोधनार्थत्वात्॥ तदेवाह। सर्व्वेषामिति। वर्णपदोपादानसामर्थ्याद्वर्णानामेव स्वजातिनियमः स्यान्नानुलोमजानामिति तत्प्राप्त्यर्थं सर्व्वपदोपादानम्प्राप्तिश्च वर्णसमानधर्म्मत्वात्॥ न च वर्णविशेषणन्तत, चकारानपपत्तः। ततश्च वर्णानामनुलोमजानां च जा-

तिष्वेवेति नियमो नान्यतो नान्येषु प्रतिलोमेष्वित्यर्थः । नन्विदं पूर्ववाक्यप्राप्तप्रत्यासत्त्यपवादकतयैव कुतो नेष्यते । अदूरबान्धवमिति वसिष्ठवाक्यविरोधादिति चेन्न । तस्य ब्राह्मणवाक्यैकवाक्यतयोपसंहारादिति चेत् । नैवम् अपवादे लौकिकवैदिकप्रत्यासत्तिनियामकवृद्धव्यवहाररूपन्यायविरोधात् । प्रयोजनाभावादतिप्रसङ्गादनेनैव प्रत्यासत्तिसामान्यापवादे दौहित्रो भागिनेयश्चेति प्रत्यासत्तिविशेषापवादासङ्गतेश्च । तस्मात् यथोक्तव्याख्यैव प्रयोजनवतीति प्रत्यासत्तिसामान्यात प्राप्तयोर्दौहित्रभागिनेययोस्त्रैवर्णिकेष्वपवादमाह । दौहित्र इति । तुशब्दस्य चावधारणार्थतया शूद्रैरेवेति नियमात् त्रैवर्णिकव्यावृत्तिः । तत्र हेतुमाह । ब्राह्मणादित्रय इति । क्वचिदपि शास्त्रे भागिनेयस्य त्रैवर्णिकसुतत्वादर्शनाच्छूद्रविषयत्वमेवेति समुदायार्थः, भागिनेय इत्यविवक्षितं हेतौ व्यर्थविशेषणतापत्तेः । विवक्षायां भागासिद्धेश्च । दौहित्रभागिनेयौ शूद्रविषयौ शास्त्रान्तरे त्रैवर्णिकविषयत्वाभावात् यथा सुरापानादाविति प्रयोगात्तेनोभयोस्त्रैवर्णिकविषयत्वासिद्धिः । अथेदं वाक्यद्वयं शब्दविधयैव स्वस्वविषये प्रमाणं नानुमानविधया तेन भागिनेयमात्रस्यैव त्रैवर्णिकविषयत्वाभावो न दौहित्रस्येति वाच्यं, तदपि न । वाक्यभेदापत्तेः । दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु विकल्पापत्तेश्च । अदूरबान्धवत्वेन प्राप्तत्वाच्छूद्राणामेवेति नियमेन निषिद्धत्वात् यद्वा शूद्राणामेवेति नियमेन दौहित्रस्य त्रैवर्णिकेषु निषेधः सिद्ध्यति । त्रैवर्णिकानां भागिनेय एव न भवतीति नियमेन दौहित्रस्य प्राप्तिश्च सिद्ध्यतीति विकल्पः । किं च शब्दविधया प्रामाण्ये पूर्ववाक्ये किं नियमः परिसङ्ख्या वा स्यात् । कथं नियमः कथं च परिसङ्ख्या । दौहित्रभागिनेयावेव शूद्राणामिति नियमः पक्षे दौहित्रादेः पक्षे च भ्रातृव्यादेः प्राप्तत्वात् । शूद्राणामेव दौहित्रभागिनेयाविति च परिसङ्ख्या दौहित्रादेस्तुर्ष्वपि वर्णेषु युगपत्प्राप्तत्वात् ॥ तत्राद्ये भ्रातृव्यादिविधायकसामान्यशास्त्रस्य बाधः सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतइत्यत्र जातिपदस्य दौहित्रादिपरतया सङ्कोचः । दौहित्रभागिनेययोरभावे पुत्रीकरणाभावप्रसङ्गश्चेति । परिसङ्ख्यापक्षे तु शूद्राणामेवेत्यनेनैव त्रैवर्णिकेषु तन्निषेधप्रसिद्धौ ब्राह्मणादित्रये नास्ति इत्यादि पुनस्तन्निषे-

धकवाक्यवैयर्थ्यापत्तिरिति, तस्मादनुमानविधयैव वाक्यद्वयव्याख्या सा-
धीयसीति। किं च न्यायमूलिकाया अनुमानविधायाः श्रुतिमूलिकायाः
शब्दविधाया गुरुत्वाच्च। श्रुतिकल्पने श्रुतिद्वयकल्पनाच्च। न्यायमूल-
कत्वे च नास्तीति वर्त्तमानापदेशो लिङ्गम्। यदा तु दौहित्रो भागिने-
यो वा शूद्राणां विहितः सुत इति पाठस्तदापि शूद्राणामेव शूद्राणाम-
पीति वेत्यन्वयसंशयव्युदासाय नियमपरतामेव स्पष्टीकर्तुं ब्राह्मणा-
दित्रयइत्यस्य प्रवृत्तेरेकवाक्यतैव, नियमपरता चेत्थम्। दौहित्रभागि-
नेयकर्म्मकपुत्त्रीकरणभावनायामनियमेन चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तृ-
त्वेन प्राप्तौ शूद्रनियमेन शूद्राणामेवेत्यन्वयः सिद्ध्यति, तथा च भागिनेय-
पदं दौहित्रस्याप्युपलक्षणमेव। अन्यथा दौहित्रभागिनेययोः शूद्रवि-
षयत्वनियमासिद्धेः। सिद्धौ वा दौहित्रस्य त्रैवर्णिकविषये विकल्पाप-
त्तिरित्युक्तमेव। यद्येवं तर्हि भागिनेयस्य त्रैवर्णिकविषयत्वाभाव एव
दौहित्रभागिनेययोः शूद्रविषयत्वेन साध्यतामिति चेन्न। शूद्रविषय-
त्वादित्यनेनैव सिद्धौ दौहित्रभागिनेयपदोपादानवैयर्थ्यात्। अविवक्षा-
यामुभयाविवक्षातो भागिनेयमात्राविवक्षाया लघुत्वात्। तस्माद्यथो-
क्तमेव साधीय इति। तदेतत् स्पष्टमाचष्टे शाकलः। सपिण्डापत्यक-
ञ्चैव सगोत्रजमथापि वा। अपुत्त्रको द्विजो यस्मात्पुत्त्रत्वे परिकल्पयेत्।
समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्। दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृ-
स्वसृसुतं विनेति। एतेन भागिनेयपदं दौहित्रमातृष्वस्रेययोरुपलक्षण-
मिति स्पष्टमेव सिद्धम्। युक्तञ्चैतत्, विरुद्धसम्बन्धस्य त्रिष्वपि समान-
त्वादित्यलम्बहुना। नान्यजातीयः पुत्त्रीकार्य्य इत्युक्तं तदतिक्रमे क-
थमित्यत आह शौनकः। यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोपि सुतः क्व
चित्। अंशभाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तदिति। अन्याग्र-
हीत्रपेक्षया उत्कृष्टा अपकृष्टा वा जातिर्यस्यासौ गृहीतो विधिनापी-
त्यर्थः। अंशो धनस्य, अंशपदसामर्थ्यात् कृत्स्नधनव्युदासोऽर्थसिद्ध एव।
असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजना इति कात्यायनस्मरणात्। पिण्डदो-
ऽंशहरश्चैषामित्युपक्रम्य सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति
योगीश्वरस्मरणाच्च। इदानीं कीदृशः पुत्त्रीकार्य्य इत्यत आह शौनकः।
नैकपुत्त्रेण कर्त्तव्यं पुत्त्रदानं कदा च न। बहुपुत्त्रेण कर्त्तव्यं पुत्त्रदानं

प्रयत्नत इति । एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रस्तेन तत्पुत्रदानं न कार्य्यम् । न त्वेवैकं पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठस्मरणात् । अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व्वकपरस्वत्वापादानस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपपत्तेस्तमप्याक्षिपति । तेन प्रतिग्रहनिषेधोप्यनेनैव सिध्यति । अत एव वसिष्ठः । न त्वेवैकम्पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति । तत्र हेतुमाह । स हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति । सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो बोधितः । स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरप्युभयशेषत्वात् । यत्तु स्मृत्यन्तरम् । सुतस्य सुतदाराणां वशित्वमनुशासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुरिति । यच्च योगीश्वरस्मरणं देयन्दारसुतादृतइति, तदेकपुत्रविषयम् । कदा चन, आपदि । तथा च नारदः । निक्षेपः पुत्रदारं च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चासाधारणन्धनमिति । इदमप्येकपुत्रविषयमेव, वसिष्ठशौनकैकवाक्यत्वात् । तर्हि केन पुत्रो देय इत्यत आह । बहुपुत्रेणेति । बहवः पुत्रा यस्येति बहुपुत्रः, नैकपुत्रेणेति निषेधात् । द्विपुत्रस्यैव दानप्राप्तौ यद्बहुपुत्रेणेत्युच्यते । तद्द्विपुत्रस्यापि तत्प्रतिषेधाय । एकपुत्रो ह्यपुत्रो मे मतः कौरवनन्दन । एकं चक्षुर्यथा ऽचक्षुर्नाशे तस्यान्ध एव हीत्यादि भीष्मम्प्रति शान्तनूक्तेः । बहुपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः । अत एव वसिष्ठः । न स्त्री पुत्रन्दद्यादिति, नैरपेक्ष्यश्रवणाच्चेति भावः । भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः । तथा च वसिष्ठः । अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति । यत्तु दद्यान्माता पिता यं वेति यच्च माता पिता वा दद्यातामिति मातृपितृसमकक्षयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव । न चैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदानं न स्यात् भर्त्रनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहवदिति वाच्यम् । मानवीयलिङ्गदर्शनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यैकत्वश्रवणाच्च । स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि पुत्रस्य भर्तुर्दानाधिकारः । दद्यान्माता पिता यं वा, माता पिता वा दद्यातामिति, मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्द्देशाद्बीजस्य प्राधान्याद्योनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्तइति बौधायनीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि । माता भ्राता पितुः पुत्रो येन जातः स एव होति । श्रुतिरपि । आत्मा वै जा-

यते पुत्र इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकताश्रवणाच्चोभयाधिकारो मुख्यः । अत एव वसिष्ठः । शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति । बौधायनोऽपि । मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यादिति । अत एव माता पिता वा दद्यातामिति मनुना मातुर्भर्त्रनुज्ञानसापेक्षत्वाज्जघन्यत्वं स्त्र्यनुज्ञाननैरपेक्ष्यात्पितुर्मध्यमत्वं जनकतासाम्यादुभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वास्वरसादुत्तरोत्तरमभिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् । मध्ये विकल्पासङ्गतेः, तस्माद्विकल्पत्रयमेव । अत एव योगीश्वरः । दद्यान्माता पिता यं वेति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार । तत्रापि निमित्तमाह । प्रयत्नत इति । प्रकृष्टो यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्कालएव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः । यथाह कात्यायनः । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रविनिश्चय इति प्रक्रमात्पुत्रदाराणाम् । मनुरपि । माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदीति । आपदि, दुर्भिक्षादा, वनापदि दाने दातुर्दोषः, अन्यथा न प्रवर्त्तेतेति निषेधात् । यद्वा प्रयत्नत इति प्रतिग्रहीतुः प्रयत्नादापद्यपुत्रत्वइति । अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेत्यत्रिस्मरणात् । व्याख्यातञ्चैवमेवापरार्कचन्द्रिकाभ्याम् । आपदि ग्रहीतुरपुत्रत्वइति । विशेषान्तरमपि कालिकापुराणे । दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः । आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथवीपते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यत इति । चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप । गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै । सर्व्वांस्तु कुर्य्यात्संस्कारान जातकर्म्मादिकान्नरः । कृते पौनर्भवष्टोमे सुतः पौनर्भवस्तत इति । दत्तेति । अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् स्वगृह्योक्तविधिना जातकर्म्मादिभिः संस्कृताश्चेत्तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति ना-

न्यथेत्यर्थः। तदाह वसिष्ठः। अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्त्रस्यैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति। दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम्। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे। कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्त्रपांसनाः। अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिषेचयेत्। पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति पूर्व्वोपक्रमात्। यो यत्पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरसव्यतिरिक्ताभाव एव, अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषामित्यस्यैवानेनापवादात्। सत्यौरसे तु राज्याभावस्य न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत्। पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीत्यनेन प्रागेवाभिधानात्। सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवाभिषेचयेत्। पितृणां नित्यं श्राद्धादि चैव न साधयेन्न कारयेदित्यर्थः। गोत्रेणेति यद्यपि जातकर्म्मादिसाक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते वृद्धिश्राद्धे तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति। चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः। शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्षसङ्ख्ययेति स्मरणात्। संस्कारैः पुत्त्रत्वमित्युक्तं, तानेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामाह। पितुर्गोत्रेणेति। यः पत्त्र आचूडान्तं चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्त्रतां न याति। अयमत्राभिसन्धिः। अत्र कृतचूडस्य परिगृहीतपुत्त्रताभावप्रतिपादनमसाधारणपुत्त्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा गृहीत्वा पञ्चवर्षीयमित्यनेन कृतचूडस्यापि परिगृहीतपुत्त्रताप्रतिपादनविरोधात् गृहीत्वेत्यस्य च कृतचूडविषयत्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते। ततश्च चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य परिग्रहे द्व्यामुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात्। तस्य च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते। अनेन जातकर्म्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्त्रताहेतुत्वमुक्तम्। आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तग्रहणं तदकृतार्षसमसङ्ख्यशिखस्य पुत्त्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधानानिष्पत्त्या पुत्त्रतार्हत्वात्। चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। अकृतजातकर्म्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह। चूडाद्या यदीति। यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिगृहीतगो

त्रेण कृताः, वै शब्दोऽवधारणे। तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युरन्यथा ते दासा उच्यन्ते इति। चूडा आद्या येषां ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति, पूर्व्वेण पौनरुक्त्यापातात्। अनेन जातकर्म्माद्यन्नप्राशनान्तानां जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः। तथा चाकृतजातकर्म्मादिर्मुख्योऽकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्ध्यति। दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादिग्रहणमित्युक्तमेव। तेषामपि संस्कारैरेव पुत्त्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा दास उच्यत इति विपक्षबाधकात्। अन्यथा चूडाद्यकरणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु पुत्त्रत्वमित्यर्थः। अस्य पुत्त्रत्वस्य यूपत्वादिवत्संस्कारजन्यत्वात्, असंस्कृतः पुत्त्रीकार्य्य इति स्थितम्। तत्रावध्यपेक्षायामाह। ऊर्ध्वमिति। असंस्कृतोऽपि पञ्चमादूर्ध्वं न ग्राह्यः कालाभावेन पुत्त्रत्वानुपपत्तेः। अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्त्रपरिग्रहकाल इत्युक्तम्भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादनाय, अन्यथा स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्व्वः प्रकीर्त्तित इतिन्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तेः। ततश्च जननमारभ्यातृतीयवर्षं तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालतया ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्युपसंहारे वर्षश्रवणाच्चात्रापि चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते। अन्यथोपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षमकृतचूडस्य परिग्रहापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्यनेन विरोधात्। तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीयवर्षपर एव युक्तः। तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः। ऊर्ध्वन्तु गौणोऽपि नेति स्थितम्। सुता इत्यनेन पुत्त्रत्वानुत्पत्तावपि चूडादिसंस्कारा उत्पद्यन्तएव तत्तत्कालसद्भावादित्युक्तम्। तथापि दासतैव, पुत्त्रत्वाभावात्। इदञ्च तृतीयं दासतानिमित्तम्। यत्तु कात्यायनस्मरणं, विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः। दाराः पुत्त्राश्चेत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः। सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम्। यच्च सदृशन्तु प्रकुर्य्यायमिति वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु बालमिति सर्व्वज्ञेन व्याख्यातम्। तदपि पञ्चवार्षिकमेव। विचक्षणं चातुर्य्यविशेषेण न तु बालं, बाल आषोडशाद्वर्षादिति लक्षणविशिष्टं न कुर्य्यादित्यर्थ इति

व्याख्येयम्। तर्ह्यसंस्कृताभावे कथमित्यत आह। गृहीत्वेति। पञ्चवर्षीयं, चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः। ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताऽभिधानादित्यत आह। पुत्त्रेष्टिमिति। अयमत्राभिसन्धिः। अग्नये पुत्त्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिन्द्राय पुत्त्रिणे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः श्रूयते। तद्यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र तूत्पन्ना परिगृह्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते, प्रकृतविध्यन्यथानुपपत्तेः। तच्च दासत्वापनोदमृते न सम्भवतीति तदपनोदोऽप्यवश्यमभ्युपेयः। अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्पादकत्वे पुत्त्रपरिग्रहमात्रे स्यात्। यदि च संस्कारैरेव तत्र पुत्त्रत्वोत्पत्तेर्न्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं, प्रथमपदेनात्र तत्सूचनात्। सर्व्वांस्तु कुर्य्यात्संस्कारान् जातकर्म्मादिकान्नर इत्यन्तेऽभिधानाच्च। तस्मात्पुत्त्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति स्थितम्। यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यं किं पञ्चवर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम्। पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात्। नियमश्चात्तरग्रहणपूर्व्वकब्रह्मवर्चसफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः। न चायन्नियमः पूर्व्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम्। तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्प्पकत्वेन प्रकृतार्थत्वाभावे प्रतिगृहीतत्वात्। प्रथममिति। संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः। ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते, गृहीत्वेति साङ्गाया ग्रहणभावनायाः क्त्वाप्रत्ययेन पूर्व्वकालतावगमात्। पुत्त्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यापेक्षणाच्चेति। यदुक्तम् ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता इति। तस्यापवादमाह पौनर्भवन्त्विति। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुत इति। अनेन सप्तविधायामपि पुनर्भ्वां जातः संगृहीतः। जातमात्र,मुत्पन्नमात्रम्, तेनोत्पत्तिकालएव न कालान्तरइत्यर्थः। समानये,त्परिग्रहविधिना परिगृह्णीयात्। ननु जातमात्रस्य जातकर्म्मैवोचितम्। कुमारञ्जातम्पुरान्यैरालम्भादिति हृत्रात्तत्कथमुच्यते जातमात्रं समानयेदिति। सत्यम्। अपरिगृहीतस्य स्वसुतत्वाभावे संस्कारानुपपत्तेः। संस्कुर्य्यात् स्वसुतान् पितेति स्मर-

णात्। न च बीजसम्बन्धादेव स्वत्वम्। बीजाद्योनिर्ब्बलीयसीत्यपवादात् समयादन्यस्येति गौतमस्मरणाच्च, अन्यस्य जनयितुः पुत्त्रः समयादेवेत्यर्थः। तस्मादत्र जातकर्म्मणः प्राक् परिगृह्य इति। परिगृह्यानन्तर संस्कारप्राप्तावपवादमाह। कृत्वेति। जातमात्रस्य परिगृह्यानन्तरं पौनर्भवष्टोमं विधाय पश्चाज्जातकर्म्मादिसंस्कारान् कुर्य्यादित्यर्थः। नन्विदमनुपपन्नं जातेष्टिन्यायविरोधात्। तथाहि। यथा जातेष्टिर्विधीयते तथात्र पौनर्भवष्टोमो विहितः स च जातकर्म्मणः प्राक् क्रियमाणः प्रधानं विरुणद्ध्येव, पञ्चाहसाध्यत्वात्तस्येति चे,दुच्यते। नात्र पौनर्भवष्टोमो जातेष्टिवदपूर्व्वो विधीयते। किन्त्वन्यत्रोत्पन्नस्य तस्य जातकर्म्मादीनां, च क्रममात्रं यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति, तेन न कोऽपि विरोधः। वैशब्दोऽवधारणे, जातमात्रस्यैव न कालान्तरइत्यर्थः। तेनास्य जातेष्टिवदेव पूर्व्वकालतादिनियमोऽपि न सिद्ध्यतीति सर्व्वपदेनैव सिद्धौ जातकर्म्माद्युपादानं तत्पूर्व्वभाविनां गर्भसंस्काराणां निवृत्त्यर्थम्। जातकर्म्माद्युपादानेऽपि यत्सर्व्वपदोपादानं तद्यस्य यावन्तः संस्कारास्तस्य तावत्प्राप्त्यर्थं ततश्च शूद्रादीनामुपनयनाद्यभावेऽपि चौडादिभिरेव पुत्त्रत्वम्भवतीति कल्प्यम्। नर इति सामान्योपादानेपि पौनर्भवष्टोमे त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारादन्येषान्तु संस्कारमात्रेणैव पुत्त्रत्वमिति। पौनर्भवष्टोमसंस्कारयोर्म्मिलितयोः पुत्त्रत्वहेतुतामुपसंहरति। कृत इति। पौनर्भवष्टोमे कृते ततस्तैः संस्कारैः पौनर्भवः सुतो भवतीत्यर्थः। प्रासङ्गिकं पौनर्भवधर्म्ममाह।

एकोद्दिष्टं पितुः कुर्य्यात् न श्राद्धे पार्व्वणादिकम्। पौनर्भवः पुत्त्रः पितुः श्राद्धे त्वयाहे एकोद्दिष्टमेव कुर्य्यात् न पार्व्वणादिकम्। आदिशब्दा त्पार्व्वणविकृतीनामपि निषेधः। प्रत्यब्दं पार्व्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ। कुर्य्यातामितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति जातूकर्ण्यस्मरणात्। पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं त्वयेऽहनीति पराशरस्मरणाच्च। पुत्त्रोद्देशे स्वयं दत्तश्च दासश्चेत्युक्तम्। तत्र दासलक्षणमाह। क्रीता या रमिता मूल्यैस्सा दासीति निगद्यते। तस्यां यो जायते पुत्त्रो दासपुत्त्रस्तु स स्मृतः। या सवर्णापि मूल्यैः क्रीता सती रमितोपभुक्ता सा दासीत्युच्यते पू-

दैवैः। क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते। न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुरिति स्मरणात्। तस्यां जातो दासपुत्रो दास्याः पुत्रो दासपुत्रः छान्दसः पुंवद्भावः। यद्वा दासश्चासौ पुत्रश्चेति, यद्वा दासाभिधः पुत्र इति। तद्धर्म्मानाह। न राज्ञो राज्यभाक् स स्यात् विप्राणां श्राद्धकृन्न च। अधमः सर्व्वपुत्रेभ्यस्तं तस्मात्परिवर्ज्जयेत्। स राज्ञो राज्यभाक् न विप्राणांश्राद्धकृच्च न स्यात् यस्मात्सर्व्वपुत्रेभ्योऽधमः स इत्यर्थः। कीदृश इति निरूपित,मिदानीं कथमिति निरूप्यते। तत्र शौनकः। शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम्। अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च। संग्रहं, संग्रहणविधिम्। उपोष्य, संग्रहदिनात् पूर्व्वद्युः। वन्ध्यो मृतप्रजो वापीति वृद्धगौतमः। वाससी कुण्डले दत्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम्। आचार्य्यं धर्म्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम्। मधुपर्क्केण सम्पूज्य राजानं च द्विजान् शुचीन्। राजाऽत्र ग्रामस्वामी, बन्धूनाहूय सर्व्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव चेति वृद्धगौतमस्मरणात्। यदपि तत्रैवाग्रे मधुपर्कं ततो दद्यात्पृथिवीशाय शासिने इति पृथिवीशपदं तदपि ग्रामस्वामिपरमेव। तस्योपक्रमस्थत्वेन बलवत्त्वात्। द्विजान् शुचीन् याचनार्थतया मधुपर्कादिना सम्पूज्येत्यर्थः। बर्हिः कुशमयं चैव पालाशं चेध्ममेव च। एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः। बन्धूनात्मपितृमातृबन्धून्। ज्ञातीन्, सपिण्डान्। बान्धवाद्याह्वानं दृष्टार्थं राजाह्वानवत्। बध्नन्ति जानन्त्यात्मीयतया परिगृहीतं नरमित्यर्थे शब्दद्वयसामर्थ्यात्। बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः। बन्धूनाहूतान्, ब्राह्मणान्, पूर्व्ववृतान्। चकारादाहूतान् ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः। अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम्। दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रन्देहीति याचयेत्। याचनं कारयेत् पूर्व्ववृतैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः। दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः। दानसामर्थ्यं, बहुपुत्रत्वं, पत्न्यनुमतिश्चेत्यादि। पञ्चभिर्दद्यादिति शेषः। प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधसमिति मन्त्रलिङ्गात्। देवस्य त्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च। अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि। वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतं। पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनयो-

म्यत्वम् । यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्त्रस्य, न चासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः। बीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यतामिति स्मरणेन निमन्त्रणसम्भवात् । ततश्च भ्रातृपितृव्यमातुलदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः पुत्त्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति। अत्रापि भागिनेयपदं पुत्त्रसदृशानां सर्व्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वं यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहगृह्यपरिशिष्टे च वर्ज्जितः। दम्पत्योर्म्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्य्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति। अस्यार्थः, यत्र दम्पत्योर्व्वधूवरयोः पितृमातृसाम्यं वध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा वधूर्म्मातृस्थानीया भवति। तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः। तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम्। भार्य्यास्वसुर्दुहिता शालिकापुत्त्री, पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धपुत्त्रो वर्ज्जनीय इति । यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य्य इति यावत् । नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम्। गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्यृचेनैव तुभ्यमग्रेत्यृचैकया । सोमोददिद्त्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथा । एवं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्त चर्वाहुतीर्हुत्वेत्यर्थः । वृद्धगौतमस्तु विशेषमाह । पायसन्तत्र साज्यं च शतसङ्ख्यन्तु हावयेत्। प्रजापते नत्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति। एतदनन्तरं ब्राह्मणानां सपिण्डेष्वित्यादयः पुत्त्रदानप्रयत्नत इत्येतदन्ताः श्लोकाः पूर्वमेव व्याख्याताः। तदनन्तरं दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः। द्विजोत्तमो ब्राह्मणः। नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम्। राज्यार्धम्, अर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयं द्रव्यं, प्रदद्यादर्द्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनमिति वृद्धगौतमस्मरणात्। इदञ्च महाराजाभिप्रायेण, वित्तानां नाणकानां शतत्रयम्। तच्च सौवर्णराजतताम्राणामुत्तममध्यमाधमकल्पनया ज्ञेयम् । शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम्। प्रदद्यात्ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति वृद्धगौतमस्मरणात्॥ शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम्।

सर्व्वस्वमेकवर्षीयं भृतिलब्धधनद्रव्यम्। एकवर्षाहृतमिति स्मरणस्यात्राप्यविशेषात्सर्व्वस्वं चान्वये सतीति निषेधाच्च। वसिष्ठस्तु प्रकारान्तरमाह। शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः। न त्वेवैकं पुत्रन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः, पुत्रं परिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्। विज्ञायते ह्येकेन बहूंस्त्रायत इति, तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति। अत्र शुक्रशोणितसम्भव इत्यारभ्यान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरित्यन्तं व्याख्यातमेव प्राक्। बन्धूनात्मपितृमातृबन्धून्, राजनि ग्रामाधीशे निवेशनं गृहं व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्चाज्यभागान्ते आहुतिचतुष्टयं हुत्वेत्यर्थः। अदूरबान्धवमिति व्याख्यातम्। सन्देहे चोत्पन्ने इति, दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरबान्धवोऽत्यन्तदेशभाषाविप्रकृष्टस्तादृशस्य परिग्रहे कुलशीलादिविषये सन्देहो भवत्येव तस्मिन् सति तं शूद्रमिव स्थापयेत्। यावन्निर्णयं न व्यवहरेदित्यर्थः। तत्र हेतुतया श्रुतिमाह, विज्ञायत इति। एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादयस्त्रातव्या इत्येतदर्थं पुत्रपरिग्रहो न त्वेकेन बहवः पातनीयाः। सन्देहे च पक्षे पातनस्यापि सम्भवात्। तस्मात्तं न व्यवहरेत् पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहार्य्यत्वात्। कल्पतरुस्त्वसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति पाठमभिप्रेत्याह। असन्निकृष्टमेव अविज्ञातगुणदोषमपि, अप्यर्थ एवकारः। सन्देहइति। बान्धवानामसन्निधानात्तु जातिसन्देहे शूद्रत्वेनाध्यवस्य संस्कारहीनमेव स्थापयेत्। शूद्रोपि हि किल पुत्रो भवतीत्यभिप्राय इति, तदेतदभिप्रायविवरणमसङ्गतं विजातीयपरिग्रहनिषेधात्। तस्माद्यथाश्रुतमेव साधु। दत्तपरिग्रहानन्तरमौरसोत्पत्तौ विभागे विशेषमाह। तस्मिन्निति। तस्मिन्दत्तके प्रतिगृहीते यद्यौरस उत्पद्येत तदा दत्तकश्चतुर्थांशं लभते न समांशमित्यर्थः। अयमेव विधिः क्रीतादिष्वप्यनुसन्धेयः। तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेष्वित्युपक्रमभेदेन वा व्यवस्थेति ध्येयम्। तैत्तिरीयाणां तु विधिविशेषमाह बौधायनः। पुत्रपरिग्रहविधिं

व्याख्यास्यामः। शुक्रशोणितेत्याद्यन्यत्रानुज्ञानान्नर्त्तुरित्येतदन्तं वसिष्ठेन समानं प्रतिगृह्णीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकञ्चाचार्य्यञ्च वेदपारगं कुशमयं बर्हिः पर्णमयमिध्ममित्यथ बन्धूनाहूय निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा राजनि चावेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा यद्देवयजनोल्लेखनप्रभृत्याप्रणीताभ्यः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा पुत्त्रम्मे देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परिगृह्णातीति धर्म्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा गृह्णामीत्यथैनं वस्त्रकुण्डलाभ्यामङ्गुलीयकेन चालङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमान इति पुरोनुवाक्यामनूच्य यस्मै त्वं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानाद्दक्षिणां दद्यात्येते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं यद्येवं कृत्वा त्वौरसः पुत्त्र उत्पद्यते तुरीयभागे प्रभवति इति आह स्म बौधायनः। यत्तु वृद्धगौतमीयं, दत्तपुत्त्रे यथाजाते कदा चित्त्वौरसो भवेत्। पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनाविति तदस्य गुणवत्त्वे औरसस्य च निर्गुणत्वे वेदितव्यम्। यथाजात इति विशेषणात्। यथा गुणानां जातं समूहो यस्मिन्निति यथाजातो गुणसमूहवानित्यर्थः। यथाशब्दस्य गुणयोगे सादृश्ये शक्तत्वात्। अत एव मनुः। उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्त्रो यस्य तु दत्त्रिमः। स हरेतैव तद्रिक्थं सम्प्राप्तोप्यन्यगोत्रत इति औरसाभावे सर्व्वरिक्थग्रहणमुक्तवान्। तदुक्तमेवौरसे सत्यर्द्धांशहरत्वम्। परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह स एव। अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्त्रकम्। विवाहविधिभाजन्तं कुर्य्यान्न धनभाजनमिति। परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्य्यं न धनदानमित्यर्थः, किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः, विधिं विना तस्य पुत्त्रत्वानुत्पादात्। अत एव वृद्धगौतमः। स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति। विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः। दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्व्वाहकत्वात्। यथोक्तं यमश्रिः पुत्त्रमापदि। अपूर्व्वग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं, तेन च प्रतिग्र-

हविधिरप्याक्षिप्तो भवति। सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति मानवात्, स-न्यविधिना प्राप्त इत्यर्थः। क्रीतादय इति, आदिशब्देन कृत्रिमा-पविद्धस्वयन्दत्तानां ग्रहणम्, क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदि-तान्। पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इति मनुना यथोदि-तानित्यनेन तत्तल्लक्षणसूचितविधिविशिष्टानामेव पुत्रप्रतिनिधित्वा-भिधानात्। अत एव कृत्रिमलक्षणे सदृशन्तु प्रकुर्य्याद्यमिति प्रशब्देना-पविद्धलक्षणे यं पुत्रं परिगृह्णीयादिति परिशब्देन स्वयन्दत्तलक्षणे चात्मानं स्पर्शयेद्य इति दानापरपर्य्यायस्पर्शनशब्देन च विधिपरि-ग्रह एव कृतस्तदभिप्रेत्यैव वसिष्ठेनापि तस्य दानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इत्युपक्रम्य परिग्रहविधिरभिहितः, पुत्रं परिग्र-हीष्यन्निति परिग्रहवचनेन च कृत्रिमस्वयन्दत्तपरिग्रहेऽप्येष विधि-रनुसन्धेयः। मनुना तत्तदुपसर्गेण सूचनात्। तस्मादेषां पञ्चानां पुत्राणां शौनकवसिष्ठान्यतमविधिपरिग्रहेणैव पुत्रत्वं नान्यथा। य-था क्षेत्रजे उपपादितं मनुयाज्ञवल्क्याभ्याम्। नियुक्तायामपुत्राया-म्पुत्रो जातोऽविधानतः। नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः। नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातां तु कामतः। तावुभौ प-तितावित्यादिविध्यन्वयव्यतिरेकानुसरणात्। यत्तु मिताक्षराटीकायां सुबोधिन्यां तच्च स्वत्वं पुत्रत्वादिवल्लौकिकं मन्यन्ते वृद्धा इत्यभिहितं तदुक्तवचनविरोधादथ दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्त्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणा-र्षेण येऽत्र जातास्ते ऽसङ्गतकुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति पैठिन-सिनार्षेण ह्यप्युक्तेनैव परपरिग्रहेण पुत्रत्वाभिधानाच्च विरुद्धमित्यु-पेक्षणीयम्। न सङ्गताः कुलीना जनककुलीना येषां ते ते च ते अ-द्व्यामुष्यायणाश्चेति ये आर्षेण विधिना परिगृहीतास्ते जनककुलीनाः सम्बद्धाः। अत एव द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थः। यद्वा। जनकपरि-गृहीत्रोर्द्वयोरपि संस्कारकत्वे द्व्यामुष्यायणत्वमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् द्व्यामुष्यायणा इत्येव पाठोऽस्तु। मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कार-निमित्तमेव पुत्रत्वमाह सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकतोऽर्थाति-शयाच्छास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्य्यादिव्यवहारवत् पुत्रव्यवहारो ऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण। तस्माद्दत्तकादिषु संस्कारनिमि-

त्तमेव पुत्त्रत्वमिति सिद्धम् । दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पु-
त्त्रत्वाभाव एवेति ॥ इदानीमौरसदत्तकयोर्द्दत्तकाकृतविधोश्च सम-
वाये धनग्रहणमाह स एव । तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च
विधानके । तत्स्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरञ्जसेति । तस्मिन्नौ-
रसे सति यः सुतो जायते परिग्रहादिना तयोर्म्मध्ये तस्यैव तत्स्वं पि-
तुर्व्वित्तस्याञ्जसा स्वभावेन यः स्वामी भवति नान्यस्य सत्यौरसे परि-
गृहीतस्य न धनभाक्त्वमित्यर्थः । पुत्त्रत्वोत्पत्तावौरसाभावस्यापि विशे-
षणत्वात् । तथा दत्ते यथाविधिपरिगृहीते सति योऽकृतविधानकः
पुत्त्रस्तयोश्च दत्त एव धनभाक् नाकृतविधानक इत्यर्थः । विधानस्यैव
पुत्त्रोत्पादकत्वात् । दत्तौरससमवाये न दत्तो ज्येष्ठांशभागित्याह स
एव । जातेष्वन्येषु पुत्त्रेषु दत्तपुत्त्रपरिग्रहात् । पिता चेद्विभजेद्वित्तं नैव
ज्येष्ठांशभाग्भवेदिति । दत्तपरिग्रहानन्तरमौरसोत्पत्तावपि न दत्तो
ज्येष्ठांशभागित्यर्थः । धर्म्मान्तरमप्याह मनुः । गोत्ररिक्थे जनयितुर्न
भजेद्दत्त्रिमः सुतः । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति ।
दत्त्रिमः सुतो जनयितुर्गोत्ररिक्थे न भजेत् । तथा पुत्त्रं ददतः स्वधा
दत्तपुत्त्रकर्तृकं श्राद्धं व्यपैति । यतो गोत्ररिक्थानुगः पिण्ड इति । एतेन
पुत्त्रत्वापादकक्रिययैव दत्त्रिमस्य प्रतिगृहीतृधने स्वत्वं तद्गोत्रत्वञ्च
भवति । दातृधने तु दानादेव पुत्त्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्व-
निवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते इति चन्द्रिकाकारः । ननु म-
नुवचनाज्जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ किं मानमित्यत
आह वृद्धमनुः । दत्तक्रीतादिपुत्त्राणां बीजवप्तुः सपिण्डता । पञ्च-
मी सप्तमी तद्वद्गोत्रं तत्पालकस्य चेति । दत्तक्रीतादिपुत्त्राणां बीजवप्त-
र्जनकस्य सपिण्डतास्त्येव दानादिनापि सा न निवर्त्तते । तस्या अव-
यवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् । अनेनावयवान्वय एव
सापिण्ड्यं न पिण्डान्वयइत्युक्तम्भवति पिण्डान्वयस्य व्यपैति ददतः स्व-
धेत्यपगमावगमात् । सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी
सप्तमीति । पञ्चानाम्पूरणी पञ्चमी पञ्चपुरुषव्याप्तेत्यर्थः । एवं सप्तमी ।
गौतमोऽपि । ऊर्द्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्च-
मादिति । अत्र बीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्वेषामपि संग्र-

त्वार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव। य एतेऽभिहिताः पुत्त्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः। यस्य ते बीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति मनुस्मरणात्। तस्य ते पुत्त्र इति पुत्त्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्त्रत्वोत्पादनार्थम्। पुत्त्रान् द्वादश यानाहेत्यादिप्रतिगृहीतपुत्त्रत्वप्रतिपादनविरोधात् नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः। नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमास्तां प्रतिग्रहेण गोत्रवत्सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम्। स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात्। ये दत्तादयः सुताः स्वगोत्रेषु स्वगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पाद्यतइत्यर्थः। स्वगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता। युक्ततरञ्चैतत्। पित्रारब्धत्वेन भर्त्रा सहैकशरीरारम्भकत्वाभावेन च यथोभयत्रापि सापिण्ड्यं न सिद्ध्यति तथा दत्तके पित्रारब्धत्वेपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरारम्भकत्वाभावात्। अत एव देवलः। धर्म्मार्थं वर्द्धिताः पुत्त्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्त्रवत्। अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितमिति केवलशब्देन सापिण्ड्यमेव निरस्तवान्, गोत्रांशपिण्डानां विधानात्। नन्वेतत् प्रकृतार्थानुपयोगि, धर्म्मपुत्त्रविषयत्वात्। तथाहि। तत्तद्गोत्रेण तस्यतस्यैव गोत्रेण ये पुत्त्रवद्धर्म्मार्थं वर्द्धितास्तेषु पुत्त्रेषु केवलमंशपिण्डविभागित्वमेव न वर्द्धकसापिण्ड्यमित्यर्थात्। तेनैतदपुत्त्रस्यैव वर्धकसापिण्ड्याभावं बोधयति, न दत्तकस्येति चेन्नैवम्। पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुरिति परिसङ्ख्याविरोधेन धर्म्मपुत्त्रानभ्युपगमात्। अभ्युपगमेऽपि वा पत्न्यादिष्वगणनेनांशभागित्वासम्भवादप्रसक्त्या सापिण्ड्यनिषेधासङ्गतेश्च। तस्माद्दत्तपुत्त्रविषयमेवैतत्। अंशभागित्वप्रदर्शनात्। तत्र चायमर्थः। धर्म्मार्थं, स्वस्यालोकतापरिहारकधर्म्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रेण जनकापेक्षया भिन्नगोत्रेणापि परिग्रहीत्रा पुत्त्रवत्पुत्त्रप्रतिनिधितया परिगृह्य ये पुत्त्रा वर्द्धितास्तेषु केवलं परिग्रहीत्रंशपिण्डविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति। तस्माद्दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुलएव साप्तपुरुषं सापिण्ड्यमिति सिद्धम्। नन्वेतच्छब्दे-

न सन्निधानाद्वीप्सापेक्षितश्रुतवक्तृत्वानां पुत्त्राणामेव परामर्शो गम्यते न वर्द्धकानां पुत्त्राणां, व्यवहितत्वात् सन्दिग्धवक्तृत्वानां वीप्सान्वयायोग्यत्वाच्च। आत्मनि परोक्षवन्निर्देशकतच्छब्दान्वयानुपपत्तेरपरोक्षनिर्देशकस्वशब्दस्यैवौचित्याच्चेति चेन्मैवं वादीः। सर्व्वनाम्नां बुद्धिस्थे शक्तिरिति न्यायेन बुद्धिस्थितायाः प्राधान्यायत्तत्वात् प्राधान्यस्य च संस्कार्य्यत्वेन फलान्वयेन वा सम्भवात्। पितुः पुत्त्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रियेत्यादिवचनपर्य्यालोचनया पुत्त्रकर्तृकपिण्डदानादिक्रियया पितुः संस्कार्य्यत्वावगमात्। पुत्रेण लोकान् जयतीत्यादिवचनबलात् पितुरेव पुत्त्रकरणकभावनाभाव्यलोकरूपफलयोगितया प्राधान्यात्तच्छब्देन परामर्शो युज्यते यथा तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रामिक्षायाः संसृष्टदधिपयोरूपत्वेन सान्नाय्यविकारत्वे स्थिते पूर्व्वपक्षिणा सप्तमीनिर्द्दिष्टस्य पयसो गुणत्वेन द्वितीयानिर्द्दिष्टस्य दध्नः प्रधानत्वात्तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्धात्। सायं दोहविकारत्वमित्युक्ते सिद्धान्तिना कर्म्मीभूतेनापि दध्ना पयसो व्याप्यमानत्वेन दध्ना पयः संस्कुर्य्यादिति वाक्यार्थस्य पर्य्यवसानत्वेन पयस एव प्रधानत्वं तस्यैव तच्छब्देन परामृष्टस्य देवतासम्बन्ध इति प्रातर्द्दोहविकारत्वं साधितम्। तद्वत्प्रकृतेऽपि पितुः संस्कार्य्यत्वेन प्रधानत्वात्तच्छब्देन तस्यैव परामर्श इति युक्तम्। नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत्सत्यम्। सगोत्रत्वादिति ब्रूमः। तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात्। न त्वाहत्य निषेधकं वचनमुपलभामहे। प्रत्युत सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत्। तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृदित्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति। न चेष्टापत्तिः। अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात्। तस्मात्किं तत्राविवाहनिमित्तमिति। अत्र कैश्चिदुच्यते। असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने इत्यत्र मनुवाक्ये स्वस्याऽसपिण्डे इति वक्तव्ये यत्पितुरसपिण्डावचनं तद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्डाया विवाहो मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम्, अन्यथा पितृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषादष्टमस्य वरस्य मातृदारके

सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्डत्वेनासपिण्डताभावात्। न चेष्टापत्तिः। पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेत्यादिसकलस्मृतिनिबन्धशिष्टाचारविरोधात्। न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम्, अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः कन्यायाः पितुः सापिण्ड्यत्वेनाविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्। सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्ततइति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितुर्मूलपुरुषासपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव। तस्माद्दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुपपत्तिः। तदतिभ्रान्तप्रलपितं, विकल्पासहत्वात्। तथाहि। किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकमुत दत्तकौरसयोरुभयोरिति। नाद्यः। द्वेधा ह्यस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत्। दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा। न चेदोभयमप्यस्ति अनुपलम्भात्। किञ्चास्य दत्तकपरत्वेऽत्वं पितृपदं गौण्या प्रतिगृहीतृपितृपरं स्यात् तच्चानिष्टं न विधौ परः शब्दार्थ इति न्यायविरोधात्। नाप्यन्त्यः। पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयनिषेधात्। न च गङ्गायां मीनघोषावित्यत्रेव वृत्त्यन्तरतात्पर्य्यग्राहकं प्रमाणमस्ति तस्मादौरसविषयमेवेदं वचनं, गर्भाधानादिप्रक्रमात् पञ्चमात्सप्तमादर्व्वाक् इति वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च। न चास्यौरसपरत्वे कूटस्थादष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्याया अनुद्वाह्यत्वप्रसङ्गः। पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम्। तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेनादूषणत्वात्। अत एव योगीश्वरेण मातृतः पितृतस्तथेत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तसिल्प्रयोग आदत्तः, तस्यापि सार्व्वविभक्तिकत्वशङ्कायामूर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित्समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम्। तदपरे आहुः। क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्। पुत्त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिण इत्यत्र वाक्ये क्षेत्रजादीनां पुत्त्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् प्रतिनिधिस्तद्धर्म्मा स्यादिति न्यायेन सकलौरसधर्म्मप्राप्त्या प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्ज्जनं सेत्स्यतीति तत्र न सापिण्ड्यं विधीयतइत्यनेन नि-

षिद्धस्य सापिण्ड्यस्यातिदेशासंभवेनाप्राप्त्या तद्वर्ज्जनासम्भवात्। एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्म्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्ज्जनसिद्धिरित्यपास्तं, न तौ पशौ करोतीतिवन्निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्यातिदेशासम्भवेन वर्ज्जनासम्भवात्। तस्मादनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यमभ्युपगन्तव्यमिति, तदुच्यते। द्विविधं हि सापिण्ड्यमवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति। तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षबाधितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डावयवान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यतिष्ठिपत्। तथा च कार्ष्णाजिनिः। यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः। प्रेतानां योजनं कुर्य्युः स्वकीयैः पितृभिः सह। द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्। चतुर्थपुरुषच्छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति। अस्यार्थः। दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिगृहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे शुद्धदत्तकत्वे द्व्यामुष्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गास्त्रयः षड्वा तत्राद्ये पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वितीये प्रतिगृहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, तृतीये प्रतिगृहीत्रादयस्त्रयः जनकादयश्च त्रय इति षट् तावद्भिस्त्रिभिस्त्रिभिः षड्भिर्वा सह प्रतिगृहीत्रादीनां योजनं कुर्य्युः, प्रतिग्रहीतुः पितुर्यैं यावन्तः पितृवर्गास्त्रयः षड्वा तेषां सर्व्वेषां स्वपुत्रकर्तृके दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वबोधनाय स्वकीयत्वविशेषणोपादानं ततश्च प्रतिगृहीतृपितृणाम्मध्ये त्रयाणां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतात्वप्राप्तौ विशेषमाह, द्वाभ्यामिति। त्रिषु पितृषु द्वाभ्यां षट्सु चतुर्भिः, एवं दत्तकपौत्राः स्वपितृसपिण्डीकरणं स्वपितामहप्रतिग्रहीतुस्त्रयाणाम्पितृणां मध्ये एकेन प्रतिगृहीतुः पित्रा द्व्यामुष्यायणत्वे द्वाभ्यां वा पितामहप्रपितामहाभ्याञ्च सह कुर्य्युः। अमुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्रयोरप्यतिदिशति, तत्सममिति। तत्सपिण्डीकरणं दत्तकतत्पुत्रयोरपि द्वामुष्यायणत्वे समं पितृवर्गद्वयेन कार्य्यं वा। नन्वेवं दत्तकप्रपौत्रेण स्वपितुर्दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तकपुत्रदत्तकतत्प्रतिगृहीतृभिस्त्रिभिः सह क्रियमाणे प्रतिगृहीतृपितॄणां त्रयाणामन्यतमस्याप्यनुप्रवेशाभावेन सापिण्ड्यं न स्यादित्यत आह, चतुर्थपुरुषच्छेदमिति। यो यदा स्वपितुः सपिण्डीकरणं करोति स तत्पित्रादिभि-

त्रिभिरेव कुर्य्यान्न चतुर्थेनेत्यर्थः। नन्वेवमौरसस्थलेपि सपिण्डीकरणं त्रिभिरेव शास्त्रे सिद्धं तेनैव सिद्धौ वचनान्तरारम्भः क्लेशः किमर्थं इत्यत आह, तस्मादिति। दत्तकानामेषां पिण्डान्वयरूपा आशौचाऽविवाह्यत्वादिप्रयोजिका त्रिपुरुष्यैव सपिण्डता। न। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुष,-मिति मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी, तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण। दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपौरुषम्। जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति। यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण। तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेत्यलम्प्रपञ्चेन। तद्वद्गोत्रमिति। तद्वत्सपिण्डतावद्गोत्रमपि बीजवप्तुर्जनकस्य न केवलं जनकस्याऽपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनाम्भवतीति। अनेन सपिण्डता वैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितम्। यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तूभयोरपि तदिति। न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्व्यामुष्यायणे दत्तकविशेषे। तथाहि। द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्व्यामुष्यायणा अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणाश्चेति। तत्र नित्यद्व्यामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिगृहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र इति सम्प्रतिपन्नाः, अनित्यवद्द्व्यामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृता उपनयनादिभिश्च प्रतिगृहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्व्यामुष्यायणत्वं परन्त्वनित्यं, जातमात्रस्यैव परिगृह्य गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव। तदिदं सर्व्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः। नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वये प्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वप्यतिदिशति, दत्तकादीनान्तु द्व्यामुष्यायणवदितिसूत्रेण। व्याख्यातञ्चैतच्चक्रवरस्वामिभिः। द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह, दत्तकेति। तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिगृहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्व्वत्वात्तेनैव उत्तरत्र। तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेयेण ये जातास्ते परिगृहीतुरेवेति। अस्य भाष्यस्याय-

मर्थः। यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्ततेः। जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह, प्रथमेनेति। प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात्। संस्काराश्च चौडान्ताः। पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यत इति कालिकापुराणात्। व्याख्यातञ्चैतत्प्रागेवान्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति, किन्तु द्व्यामुष्यायणो भवतीति प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह। परिगृहीत्रा चेदिति। परिगृहीत्रैव जातकर्मादिसर्व्वसंस्कारकरणे चौडादिसंस्कारकरणेपि वा उत्तरस्य परिगृहीतुरेव गोत्रम्। तत्र हेतुः पूर्व्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् द्व्यामुष्यायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चापेक्षितं गोत्रमाह। तेनैवेति। परिगृहीतृगोत्रेणैवोत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि। सगोत्रपरिगृहमाह, तथेति। जनकपरिगृहीत्रोरेकगोत्रत्वेपि परिगृहीत्रैव व्यपदेशः। परिगृहसंस्कारकरणादिति। यत्तु गोत्ररिक्थे जनयितुर्न्न भजेद्दत्रिमः सुत इति तत्परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्व्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम्। ये तु नित्यवद्‌द्व्यामुष्यायणा दत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयं, द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्द्दत्तकक्रीतकादयः। गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाह्याः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति पारिजातस्मरणात्। गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिगृहीतृगोत्रे च, दत्तकादीनाञ्च द्व्यामुष्यायणत्वे इदं वचनं नित्यानां द्व्यामुष्यायणानामिति सत्याषाढवचनं च प्रमाणम्। प्रवरमञ्जर्य्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तं दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीत्येतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरविवाहे वर्ज्यमिति। शाखापि प्रतिग्रहीतुरेवेत्याह वसिष्ठः। अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति। स्वस्य प्रतिग्रहीतुः शाखा यस्मिन् कर्म्मणि तत् स्वशाखं कर्म्म तद्भजतीति स्वशाखभागिति प्रतिगृहीतृशाखीयमेव कर्म्म तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः। दत्तकादीनाम्मातामहा अपि प्रतिगृहीत्रो या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य मातामहेष्वपि समानत्वात्। यत्तु मातामहश्राद्धविधेर्म्मुख्यमातामहविषयत्वमेवेति हेमाद्र्यभिहितम्। तन्न, व्यपैति ददतः स्वधेति वचनविरोधात्। न च मातामहानां दातृत्वाभावः। बन्धूनाह्वयेत्यनेन दानसम्मतिकरणेन तेषामपि दातृत्वात्।

किञ्च श्राद्धे गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति इत्यनेन गोत्ररिक्थयो-
र्न्निमित्तताप्रतिपादनाद्दत्तकस्य च पितृरिक्थस्येव मातामहरिक्थस्या-
प्यपेतत्वान्न पूर्व्वमातामहश्राद्धाधिकार इति युक्तम्, अत एवास्वरसात्
गौणमातामहादीनामपि गौणपितृवत् श्राद्धं कर्त्तव्यमिति हेमाद्रिरेव
पक्षान्तरमुपन्यस्तवान् । युक्तञ्चैतदेव, दत्तकस्यौरसप्रतिनिधितया
औरसकार्य्यकर्तृत्वेन औरसकर्तृकश्राद्धदेवतोद्देश्यकश्राद्धकर्त्तृत्वमेव
सिद्ध्यति, प्रतिगृहीतृपितृगोत्रशाखाकुलदेवताकुलधर्म्मान्वयवत् प्रति-
गृहीतृपित्राद्यन्वयाविशेषात्। वाञ्छन्ति पितरः पुत्त्रान् गयां यास्यति
यः पुत्त्र इत्यादौ पुत्त्रपदाविशेषात्। किञ्च प्रतिग्रहीत्र्या मातुरासुरा-
दिविवाहोढात्वे पिता पितामहे योज्यः सम्पूर्णे वत्सरे सुतैः,माता माता-
महे योज्या इत्याह भगवान् यम इत्यादिविहितसपिण्डीकरणे पाल-
कमातृपितुरेव मातामहत्वेन अन्यत्रापि श्राद्धे तदेव देवतात्वौचित्यात्।
तथा दत्तकादीनाम्परिवेत्त्रादिदोषोऽपि न। भिन्नोदरे च दत्ते च पि-
तृव्यतनये तथा । दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदनइति गौत-
मस्मरणात। भिन्नोदर इति सापत्नभ्रात्रोरन्यतरस्य विवाहादौ न
परिवेत्त्रादिदोष इत्येतदर्थं दत्ते चेति जनककुले ज्येष्ठभ्रातृसत्त्वेऽपि
न दत्तस्य विवाहादौ परिवेत्तृत्वम्। नापि कनिष्ठविवाहादौ ज्येष्ठस्य
परिवित्तित्वमित्येतदर्थं पितृव्यतनयइति देवरेणोत्पादितस्य भ्रातुः क्षे-
त्रजपुत्त्रस्य विवाहादौ देवरपुत्त्रस्य न परिवित्तिपरिवेत्तृत्वादिदोषो
देवरपुत्त्रविवाहादौ वा क्षेत्रजस्येत्येतदर्थं न यथाश्रुतपितृव्यपुत्त्राभि-
प्रायं परिगृहीतस्य दत्तपदेनैवोपादानादपरिगृहीतस्य च प्रसक्त्यभा-
वेन निषेधाप्रवृत्त्या प्रतिप्रसवासम्भवात्। न चैतस्मादेव ज्ञापकादप-
रिगृहीतस्यापि भ्रातृपुत्त्रस्य पुत्त्रत्वमिति शङ्कनीयम् । दशानां भ्रा-
तृणाम्मध्ये पञ्चानामपुत्त्रत्वे पञ्चानाञ्च प्रत्येकं दशपुत्त्रत्वेऽपुत्त्राणां
भ्रातृणाम्प्रत्येकं पञ्चाशत्पुत्त्रतापत्तेः । पञ्चाशताञ्च भ्रातृपुत्त्राणां
प्रत्येकं दशपितृकतापत्तेश्चेत्याद्युक्तदूषणगणग्रासात् तस्माद्यथाव्याकृत-
मेव साधु। एवं प्रतिगृहीतृकुलश्राद्धीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रहीतृजन-
ककुलश्राद्धीयद्रव्यञ्च द्व्यामुष्यायणाय न दातव्यं, सपिण्डाय सगोत्राय
श्राद्धीयं नैव दापयेत् । न भोजयेत् पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति

हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात्। श्राद्धीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम्। औरसपत्न्यस्यैवौरसपुत्र्या अप्यपचारे क्षेत्रजाद्याः पुत्र्यः प्रतिनिधयो भवन्ति, मुख्यापचारेप्रतिनिधिरिति न्यायात्। मुख्यत्वञ्चास्य दानादिविधौ साधनत्वेन, साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना साधिताया द्रव्यार्ज्जनविधिनार्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्ववत्,तथाहि। रात्रिसत्रन्यायेन ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वियात् प्रजां विन्दन्ते इत्याद्यर्थवादोन्नीते ऋतावुपेयात्तस्मिन् संविशेदित्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते। प्रजनयतीति प्रजेति व्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसस्यैव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितसाम्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात्। अत एवानधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम्। अनिष्ट्वा विविधैर्यज्ञैर्म्मोक्षमिच्छन् पतत्यध इति तादृश्या एव सन्ततेरनुत्पादे अधः पातः स्मर्य्यते, संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्य्याय एव, प्रजा स्यात्सन्ततौ जने इति कोषात्। एवमपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः। क्षेत्रम्बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति इत्यत्रापत्यशब्दो व्याख्यातः, अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन पततीति वेति यास्कस्मरणात्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्व्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति कोषाच्च। यद्यत्र पुमान् पुरूमना भवति पुंसतेर्व्वेति यास्कोक्त्या पुम्पदं वङ्ग्ज परं तदा पुंसतेर्व्वेति तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम्। अतएव यास्कः। मिथुनाः पुत्रदायादा इति, तदेतादृक् श्लोकाभ्यामप्युक्तम्। अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजीवसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीवशरदः शतमिति। अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः। मिथुनानां विसर्ग्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीदित्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान्। न चात्र मिथुनपदं पुत्रस्नुषापरमिति वाच्यम्। अङ्गादङ्गात्सम्भवसि इत्यस्यासङ्गतेः। न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायतइत्येकीयमते दुहितृनिराकरणासङ्गतेश्च। यच्च नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव। भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषस्मरणात्।

एतेनापुत्त्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्त्रप्रतिनिधिस्सदेत्यादावप्यपुत्त्रपदं व्याख्यातं तत्साधनञ्च पुत्त्रिकाकरणलिङ्गमग्रे वक्ष्यते। अत एवोक्तं तत्समः पुत्त्रिकासुत इति। अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्त्रवद्दुहिता नृणामिति च। यदि चादृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादस्तदा कृष्णप्रतिपच्छ्राद्धादिना तत्सम्पादनङ्कार्यं कृष्णचतुर्थीश्राद्धादिना पुत्त्रादृष्टस्येव। यत्तु गमनकरणिकायामेव भावनायामेवं गच्छन् पुत्त्रं जनयेदिति पुत्त्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मध्ये पुत्त्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवयुत्यानुवादः पुत्त्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः गुणाश्च युग्मनिशाशुक्राधिक्यस्त्रीशामतेन्दुसौस्थ्यपुंसवनापूर्व्वादयो योगिमन्वादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः, आश्वलायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्त्रपुत्र्योर्गुणफलत्वं प्रकटितम्। गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्त्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव स्त्रीकामो रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति, एतेन स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिष्वित्यपि व्याख्यातम्। तस्मात्पुत्त्रस्येव श्राद्धादिकर्तृत्वेन परलोकसाधनतया पुत्र्या अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव, दुहिता दुरहिता दूरे हिता दोग्धेर्वेति निरुक्त्या दुहितुर्दौहित्त्रद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः। मनुरपि। पौत्त्रदौहित्त्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते। दौहित्त्रोपि ह्यमुत्त्रैनं सन्तारयति पौत्त्रवदिति। महाभारते गान्धार्य्युक्तिश्च। एका शताधिका बाला भविष्यति गरीयसी। तेन दौहित्त्रजाल्लोकान् प्राप्नुयामिति मे मतिः। अन्यत्रापि दुहितर एव मातापित्रोः किमौरसाः पुत्त्राः निपतन् दिवो ययातिर्दौहित्त्रैरुद्धृतः पूर्व्वमिति। दौहित्त्रैरष्टकादिभिः, कानीनैर्म्मागधीपुत्त्रैः। एवञ्चौरसदुहित्त्रभावे दौहित्त्रकृतलोकप्राप्त्यर्थं क्षेत्रजादिदुहितॄणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव। न च व्रीहिप्रतिनिधित्वे वचनमस्ति। यद्येवं तर्हि भर्त्त्रपचारे देवरस्येव भार्य्यापचारे शालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात्। श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्नैवम्। नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन भार्य्योपादानं किन्तु तस्य संस्कृतस्त्रीत्वेन न च तच्छालिकायामस्ति यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्र-

तिनिधित्वम्। यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः। सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्य्यं न कारयेत्। सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतरेति। तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्। तत्र क्षेत्रजगूढजकानीनसहोढपौनर्भवानां पञ्चानां मध्ये क्षेत्रजोत्पादनं मनुरेवाह। देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया। प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षयइत्यनेन सन्तानस्योभयविधस्य परिक्षये उभयविधायाः प्रजाया इष्टत्वेन यथायथं प्रतिनिधित्वमित्यर्थः। इतरासु चतसृषु नोत्पादनविध्यपेक्षा लोकस्वभावसिद्धत्वात् तासाञ्च नामानि पुत्त्रवत्तान्येव प्रवृत्तिनिमित्तस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तासां चौरसप्रतिनिधित्वं विकलावयवारब्धत्वेन न्यायत एव सिद्धं ब्रीह्यपचारे नीवाराणामिव अवयववैकल्यञ्च स्त्र्यवयवमात्रान्वयेन भर्त्रवयवान्वयाभावात् अस्त्वेवं क्षेत्रजादीनां दुहितॄणामौरसदुहितृप्रतिनिधित्वं न्यायबलात् दत्तकक्रीतकृत्रिमदत्तात्मापविद्धानां न्यायाभावे कथमस्तु प्रतिनिधित्वं, मैवं, तत्रापि सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति योगिप्रतिपादितसजातीयत्वादिसौसादृश्यसद्भावादस्त्येव न्यायप्रसरः। उपपादितं चैतदधस्तात् पुत्त्रप्रतिनिधिविचारे। ननु क्षेत्रजादीनां पञ्चानां मात्रवयवान्वयेन दत्तकादीनां पञ्चानां सजातीयत्वेनास्तु प्रतिनिधित्वं पूर्व्वाभावे परः पर इति क्रमविधानन्तु कथं सादृश्याविशेषादिति चेन्मैवम्। पूर्व्वपूर्व्वश्रेयस्त्वेनेति ब्रूमः। तदाह विष्णुः। एतेषाम्पूर्व्वःपूर्व्वः श्रेयानिति श्रेयो दृष्टादृष्टविशेषः दृष्टमवयवप्रत्यासत्त्यादि अदृष्टं शुद्ध्यादि वचनन्तु नियमार्थं यदि सोमं न विन्देत् पूतिकानभिषुणुयादित्यादिवत् विशेषान्तरमस्मत्कृतायां विष्णुस्मृतिटीकायां केशववैजयन्त्यामवधेयम्। दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनान्युपलभ्यन्ते। तत्र दत्तकाया रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम्। इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्म्मिकः। नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। सख्यन्तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति। अपुत्त्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः। स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः। अनपत्योऽस्मि धर्म्मज्ञ

कन्येयं मम दीयताम्। शान्ता शान्तेन मनसा पुत्त्रार्थं वरवर्णिनी। ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च। दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः। प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः। नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना। कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्य्यवानित्यादि। तत्रैव लोमपादं प्रति दशरथवाक्यम्। शान्ता तव सुता वीर सह भर्त्रा विशाम्पते। मदीयं नगरं यातु कार्य्यं हि महदुद्यतमिति। तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम्। अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत्। अपत्यार्थं ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी। याचमानस्य मे ब्रह्मन् शान्ता प्रियतरा मम। सोयन्ते श्वशुरो धीर यथैवाहं तथा नृप इत्यादि। अत्र दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य दत्ता शब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव। तथा ऽपुत्त्र इत्युपक्रम्य पुत्त्रार्थं इत्युपसंहारादौरसपुत्त्रीवद्दत्तपुत्त्र्यपि पुत्त्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते। क्रीतायां हेमाद्रौ स्कन्दपुराणे। आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम्। धर्म्येण विधिना दातुमसगोत्राऽपि युज्यते। लैङ्गेऽपि। कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्व्वदोषविवर्ज्जिताम्। मातापित्रोस्तु संवादं कृत्वा दत्वा धनमाहृत्। आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य वस्त्रन्दत्वा शुभं नवम्। भूषणैर्भूषयित्वा तु गन्धमाल्यैरथार्च्चयेत्। निमित्तानि समीक्ष्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम्। उभयोश्चित्तमालोच्य उभौ सम्पूज्य यत्नतः। दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने। साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणइति। अत्र सुवर्णेनात्मीकृत्य धनन्दत्वेत्यादिशब्दैः क्रयविधिः स्पष्ट एव। कृत्रिमाया हरिवंशे शूरापत्यगणनायाम्। महिष्यां जज्ञिरे शूराद्भोजायां पुरुषा दश। वसुदेवो महाबाहुः पूर्व्वमानकदुन्दुभिरित्युपक्रम्य देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः। अनावृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः। श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गना इति मध्ये ऽभिधाय। पृथुकीर्त्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः। राजाधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातर इति पञ्चापि विगणय्य पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत्। यस्यां स धर्म्मविद्राजा धर्म्माज्जज्ञे युधिष्ठिर इत्यादि। अत्र चक्र इति कर्त्तुरेव व्यापारश्रवणादस्याः कृत्रिमत्वम्। पाद्मे भीमव्रते च। आसीत् सुनन्दकः पूर्व्वं ब्राह्मणो वे-

दपारगः। तस्य सुनन्दिका भार्य्या वन्ध्या तु बहुलोभिनी। तस्यापत्यं न सञ्जातं वृद्धत्वं वन्ध्यभावतः। तेनान्यस्य सुता जाता सुशीला रूपसंयुता। ब्राह्मणस्य कुले जाता गृहीत्वा पोषिता स्वयम्। ताञ्च पुत्त्रीं गृहे तस्य ब्राह्मणी सा ह्यपालयत्। विवाहार्थन्तु विप्रस्य दत्ता सोमेश्वरस्य च। वेदोक्तविधिना तत्र विवाहमकरोत्तदेत्यादि। अत्रापि स्वयं गृहीत्वेति श्रवणं कृत्त्रिमत्वे लिङ्गम्। न च स्वयं पोषितेत्यन्वयः साधुः। ग्रहणपोषणयोः क्त्वाप्रत्ययाभिहितसमानकर्तृकत्वेनैव स्वयम्पोषणस्य सिद्धत्वात्। दत्तात्मिकायाः पुराणान्तरेषु मृग्यम्। अपविद्धायां महाभारते आदिपर्व्वणि शाकुन्तले दुष्यन्तशकुन्तलासंवादानुवादकएववाक्यम्। जनयामास स मुनिर्म्मेनकायां शकुन्तलाम्। प्रस्थे हिमवते रम्ये मालिनीमभितो नदीम्। जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु। कृतकार्य्या ततस्तूर्णमगमच्छक्रसंसदम्। तं वने विजने गर्भं सिंहव्याघ्रसमाकुले। दृष्ट्वा शयानं शकुनाः समन्तात्पर्य्यवारयन्। नेमां हिंस्युर्व्वने बालां क्रव्यादा मांसगृद्धिनः। पर्य्यरक्षंस्तदा तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम्। उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम्। निर्ज्जनेपि वने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम्। आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम्। शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेण ते त्रयोप्युक्ताः पितरो धर्म्मशासने। निर्ज्जने तु वने यस्माच्छकुन्तैः परिवारिता। शकुन्तलेति नामास्याः कृतञ्चापि ततो मया। एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम्। शकुन्तलोवाच। एतदाचष्ट पृष्टः सन् मम जन्म महर्षये। सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप। कण्वं हि पितरं मन्ये पितरं स्वमजानतीति। अत्रोत्सृष्टाग्रहणादपविद्धाविधिः स्पष्ट एव। तदेवं तत्तद्विध्यविनाभूतलिङ्गदर्शनैस्तत्तद्विधिसिद्धिः सुकरैवेत्यलम्पल्लवितेन ॥ अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तच्च जनककुले परस्परं नास्त्येव। गोत्ररिक्थे जनयितुर्न्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति मनुवचनात्। अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ आशौचादिसकलपितृकर्म्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चापूर्व्वाशौचपूर्व्वकालत्वनियमात्। ततश्च पिण्डनिवृत्त्या चाशौचनिवृ-

त्तिरर्थसिद्धैव। असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमेऽह्नि यो दद्यात्स दशाहं समापयेत्। प्रत्याह्निकान्तु नैव स्यात् कर्त्तुः स्वस्ति तथापि च। यावदाशौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्युरित्यादि वाक्यपर्य्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिसिद्धेः, तस्माद्दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि। यत्तु बैजिकादपि सम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमिति, तदपि व्यपैति ददतः स्वधेत्यनेनापोदितम्। दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात्। किञ्च आशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्ड्ययोर्म्मिलितयोर्न्निमित्तत्वावगमात्। अन्यतरापायेन तन्निमित्तमशौचादि। तथा च शङ्खलिखितौ। सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति। प्रतिग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रमाशौचम्। तदाह बृहस्पतिः। अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। मृतेष्वाप्लुत्य शुद्ध्यन्ति त्रिरात्रेण द्विजोत्तमाः। इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं भार्य्यात्वं पुत्त्रत्वञ्च तस्यैव। त्रिपुरुषान्तर्वर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः। सूतके मृतके चैव त्रिरात्रम्परपूर्व्वयोः। एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति। यद्यपि दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्वीकारात् प्रतिग्रहीतुस्तदुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं, पौनर्भ्भवस्य तु स्वगृहोत्पत्त्याशौचं घटतएवेति सूतकनिर्द्देशः। इदमपि समानजातीयानामेव पुत्त्राणाम्। तथा च ब्रह्मपुराणम्। औरसं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा। क्षेत्रजादिषु पुत्त्रेषु जातेषु च मृतेषु च। आशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चय इति। सर्वदा सर्व्वकालमुपनयनानन्तरमपि। अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषुच। गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्त्वविदिति। यद्यपि प्रतिग्रहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते सपिण्डसगोत्रत्वयोर्म्मिलितयोरभावादाशौचविशेषस्याहेत्यनेनोपलभ्यते। तथापि गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यतीति मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्य्यकरणनिमित्तदशाहाशौचमुक्तम्भवति, अत्र गुरुशब्दश्चाचार्य्यादिरूपे गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ततश्च दत्तकस्य

प्रतिग्रहीतृक्रियाकरणएव दशरात्राशौचं सिद्ध्यति। अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात्। एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुस्त्रिपुरुषान्तर्व्वर्त्तिसपिण्डमरणे एकाहः। एकाहस्तु सपिण्डानामिति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात्। सोदकसगोत्रयोर्म्मरणे स्नानमात्रम्। अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु चेति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात्॥ अथ दत्तकपुत्रकर्तृकश्राद्धनिर्णयः। तथा च जातूकर्ण्यः। प्रत्यब्दं पार्व्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ। कुर्य्यातामितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दशेति। प्रत्यब्दमिति सामान्योपादानेन मघादिश्राद्धप्राप्तावपि क्षयाहश्राद्धमेवात्र विवक्षितम्। पितृगतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति पराशरवाक्ये क्षयाहपदोपादानात्। न चात्राप्यनेकगोत्रपदं मातामहादिपरं तस्य पित्रौरसपदसमभिव्याहारेण औरसप्रतियोग्यनौरसपुत्रपरत्वस्यैवौचित्यात्। अन्यथा पितुः पुत्रेण क्षयेऽहनि त्रिपुरुषं कर्त्तव्यमित्येतावतैवार्थसिद्धौ औरसपदोपादानानर्थक्यापातात्। न च मातामहादीनामपि क्षयाहे एकोद्दिष्टमेव भवतीति नियमोऽस्ति। तथा च मरीचिः। मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः। तेषान्तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्य्युर्दुहितृसूनव इति। अत्र त्रयाणां मातामहानां श्राद्धविधानात् पार्व्वणमवगम्यते। न च पितृवदित्यनेन मातामहानामपि पार्व्वणैकोद्दिष्टयोर्व्विकल्पः। तस्य मातामहश्राद्धनित्यताविधानपरत्वात्। किञ्च कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम्। प्रत्याब्दिकन्तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थिति, रित्यत्रापि प्रत्याब्दिकशब्दस्यापि प्रत्यब्दशब्दवन्मघादिश्राद्धपरत्वं कुतो न स्यात्, इष्टापत्तिरिति चेत्। न। मघादिष्वपि दत्तकादीनामेकोद्दिष्टापत्तेः। न चैतत्कस्यापीष्टं प्रत्याब्दिकशब्देन श्राद्धमात्रसंग्रहे शेषपदाभिधेयश्राद्धान्तराभावेन पर्य्युदासासम्भवात्। तस्मादौरसेन क्षयाहे मातापित्रोः पार्व्वणमेव कार्य्यम्, इतरद्दत्तकादिभिरेकोद्दिष्टमेव। इत्येव व्यवस्था साधीयसीत्यलं विस्तरेण॥ अथ दत्तकविभागः। तत्र वसिष्ठः। तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद्दत्तक इति। तदभावे तु सर्व्वहरः॥ छ०॥ इति श्रीधर्म्माधिकारिरामपण्डितात्मजश्रीनन्दपण्डितविरचिता दत्तकमीमांसा समाप्ता॥ नमः संकटायै॥

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२	२९	न दक्षिण	दक्षिणा	१८	२१	पुत्रस्य भर्तु	भर्तुः पुत्रस्य
३	२८	शौनु	शौ	१९	१	मित्य	मित्यु
४	१९	पुत्रस्यानेन पु	पु	२०	७	यो य	योऽय
४	२२	पुत्त्रप्र	प्र	२०	१३	दिसा	दिषु सा
५	१६	अत्रापि	अथापि	२१	२८	कमे	कविषयमे
५	२९	पत्त्र	पुत्त्र	२३	१२	पूर्व	पर्व
७	४	धाः	धा	२४	२	वित्र्ये	पित्र्ये
७	४	कल्पित	कल्पिक,	२४	८	शौने	शौन
८	७	ऽसा	त्सा	२४	२६	नाश	नाण
९	१	ति ।	ति	२७	४	यनिवेशरमध्ये व्याहृतिमिर्हुत्वा रा	यरा
९	२९	भ्रात	भ्रातृ				
११	२	म	मु	२९	२२	प्र	प्रु
११	२८	य	यु	२९	२९	गहणं	ग्रहणं
१२	२५	धा	या	२९	२९	घात्प	घृत्पा
१२	२५	न्ध	न्धु	३१	३	वन्हि	वन्हि
१३	९	भा । व	भावा	३१	५	स्थिता	स्थ ता
१३	१६	दोष	दोश	३१	१७	धाम	धान
१३	२९	दित्यलं बहुना । द्		३२	५	पिण्ड्येत्वन	पिण्ड्येन
१४	१	लाकिक	लोक	३२	१८	दर्वाक्	दूर्वे
१५	४	वेष्वजाति	जातिष्वेव	३२	१९	षष्ठी	षष्ठ्याः
१६	३	चेन्न ।	चेत्	३४	२	रम्भःक्ले	रम्भक्ले
१८	२०	च्चेति भावः ।	च्च	३५	७	हित्रै	हीत्रै
१८	२५	स्ये	स्यै				